

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ»**

Запоріжжя 2015

УДК 1(075,8)
ББК Юя73
К 65

Рекомендовано до друку Вченою радою
Запорізького національного технічного університету
(протокол № 11 від 15 травня 2015 р.)

К о л е к т и в а в т о р і в :

Арсентьєва Г. О. – кандидат філософських наук, доцент – вступ, тема 1;
Бондаренко О. В. – доктор філософських наук професор – вступ, тема 1;
Бондаревич І. М. – кандидат філософських наук, доцент – тема 2;
Володін П. В. – кандидат філософських наук, доцент – тема 4;
Головко Л. В. – кандидат філософських наук, доцент – тема 3;
Девочкіна Н. М. – кандидат філософських наук, доцент – тема 5–6;
Ємельяненко С. О. – кандидат філософських наук, доцент – тема 5–6; тема 8
Повзло О. М. – кандидат філософських наук, доцент – тема 7;
Тарадайко С. М. – кандидат філософських наук, доцент – тема 8

Р е ц е н з е н т и :

Л. Д. Кривега – доктор філософських наук, професор, завідувач філософії ЗНУ
І. Г. Шавкун – доктор філософських наук, професор, декан факультету менеджменту ЗНУ
В. Г. Воронкова – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організацій та управління проектами ЗДІА

К 65 Конспект лекцій з дисципліни «філософія» / [Г. О. Арсентьєва, О. В. Бондаренко, І. М. Бондаревич та ін.]. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2015. – 134 с.

ISBN 978-617-529-117-7

У навчальному посібнику висвітлені основні проблеми, ідеї і концепції східної, античної та західноєвропейської філософії. Навчальний посібник призначений для студентів ВНЗ всіх не фахових спеціальностей.

Посібник враховує сьогочасну практику викладання філософії у вищих навчальних закладах. Він задовольнить потреби студентів при вивченні нормативного курсу дисципліни «Філософія», розрахованого на 3 кредити ECTS. У ньому міститься достатній історико-філософський огляд основних етапів розвитку філософського знання. Автори свідомо уникав ідеологічної упередженості і зосереджувалися на нейтральній презентації позицій філософів з актуальних проблем. Опора на сучасну філософську думку та широке використання класичної спадщини робить книгу корисною не лише для студента, магістра чи аспіранта, а й для всіх, кого цікавить філософія.

УДК 1(075,8)
ББК Юя73

© Запорізький національний
технічний університет (ЗНТУ), 2015

ISBN 978-617-529-117-7

© Арсентьєва Г. О., Бондаренко О. В.,
Бондаревич І. М., Володін П. В., Головко Л. В.,
Девочкіна Н. М., Ємельяненко С. О., Повзло О. М.,
Тарадайко С. М., 2015

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тема 1: Що таке філософія. Коло філософських проблем.....	10
Тема 2. Філософія Стародавнього Сходу	26
Тема 3. Антична філософія.....	40
Тема 4. Середньовічна філософія	60
Тема 5–6. Філософія Відродження, Нового часу і Просвітництва.....	79
Тема 7. Німецька класична філософія XVIII–XIX століть.	103
Тема 8. Некласична філософія XIX–XX століття.....	115

ВСТУП

Філософія – це сукупність поглядів на світ у цілому і на відношення людини до цього світу. Це є світогляд в найширшому сенсі цього слова (хто є людина в цьому світі, в чому її сенс життя, призначення, що є в цьому житті головним).

Філософія виконує важливу світоглядну функцію. По суті вона є раціональним ядром світогляду людини. Філософія вирішує смисложиттєві завдання людини теоретичним шляхом, вона відповідає на її потребу в сенсі життя, намагається знайти його, спираючись в основному на мислення і логіку. Світогляд – це сукупність всіх поглядів людини на світобудову, суспільство і свою особистість, визначення її місця в ньому. Філософія і заснований на ній світогляд не сумісні з марновірством. Філософія представляє знання про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення. Філософія – це комплексний інтегрований вид знання, це і наука, і ідеологія, і гуманітарне знання, і мистецтво, і трансценденція, і життєва мудрість, разом узяті.

Однак з усього сказаного не можна робити висновок, що філософія зовсім не наука і повністю їй протистоїть. Відзначивши якісну своєрідність філософії, і те, що вона не зводиться до науки, можна тепер сказати про те, що властиво як науковому, так і філософському знанню. Філософія не є містика, не є езотерика тощо. Філософії, як і науці, властиві певні спільні закономірності. Перш за все, що стосується її предмета, – яким би він не був невизначеним, його все ж можна назвати в найзагальніших рисах.

Філософія, як і наука, має свою історію, а значить і свої закони історичного розвитку, завдяки чому взагалі можливий такий її розділ, як історія філософії. І критерії науковості у філософії такі ж, як і в будь-який інший науці:

- об'єктивність (абстрактність від інтересів і від усього надприродного);
- раціональність (обґрунтованість, доказовість);
- націленість на відтворення сутності, закономірностей об'єкта;

- системність знання;
- перевіреність і підтвердження знань практикою і логікою.

Тому, відповідаючи на питання, чи є філософія наукою, найбільш коректним буде відповідь: «Філософія – це наука особливого роду», або «Філософія – це комплексний інтегрований вид знання, тому філософія – це не тільки наука, а і ідеологія, і гуманітарне знання, і мистецтво, і трансценденція, і життєва мудрість, разом узяті».

Безумовно, що філософія – це і мистецтво слова, і мистецтво логіки, і мистецтво красномовства, і мистецтво думки. Філософія є мистецтво у вищому сенсі цього слова, бо вона творить не твори мистецтва, зовнішні по відношенню до людини і виражені в матеріальній формі, але саму людину.

Що стосується розуміння філософії як особливої мудрості, то вона звичайно ж відрізняється від життєвої. Для життєвої мудрості характерна стереотипна реакція на схожу ситуацію. Філософська ж мудрість є глибокою рефлексією. Філософствуючи, людина виступає на рівні надособистісної свідомості не як окрема особистість, а як особливе філософське «Я». Філософська мудрість уможливлена (теоретична), яку більше цікавить не проблема як краще прожити матеріально в цьому світі, а те, як влаштований сам цей світ у його сутності і в чому криється його першопричина.

Специфіка філософії, як особливого виду знання, полягає в тому, що вона намагається відповідати на питання в принципі не вирішувані, тобто на них не існує однозначної й остаточної відповіді. Але це не означає, що ці питання не треба ставити і не варто вирішувати. Математична задача вирішується один раз і для всіх наступних поколінь, якщо це рішення правильне. Філософські ж завдання кожен або кожне покоління вирішують по-своєму, в залежності від історичного та соціального досвіду, цілей і засобів, ідолів та ідеалів. Філософи в спробах відповісти на ці питання весь час полемізують один з одним. Ці погляди можуть бути навіть діаметрально протилежними. І парадокс у тому, що серед них не було ні абсолютно помилкових думок, ні абсолютно істинних. У науці таке положення зовсім не можливе (якщо одне твердження істинне, то протилежне йому – хибне). Для чого ж потрібно вивчення всіх цих думок? Справа в тому, що

немає іншого шляху розвинути своє мислення, збагатити свою культуру, як пройти разом з мудрецами шляхи вирішення вічних проблем. Те, що філософія повинна ставити проблеми і давати відповіді на них, усвідомлюючи всю неповноту та відносність таких відповідей – все це відкриває величезні можливості для філософії як особливої творчої діяльності, яка не знає меж свого дослідження. Філософське мислення носить поліфонічний характер. Пошук істини в дискусіях. Для філософів не буває важливим, хто переможе в суперечці.

Ця, далеко не повна характеристика філософського знання, свідчить про його відмінність від інших видів знання, а також про можливість філософії виступати в якості специфічного способу самовизначення людини в світі.

Отже, специфіка філософського знання полягає в тому, що:

- воно орієнтоване на пізнання природи, суспільства і людини в їх розвитку та взаємозв'язку.
 - виступає як ціннісне знання, раціонально сформульоване і обґрунтоване.
 - є не тільки загальною теорією розвитку, скільки системою знань, що формують цілісне і ціннісне уявлення про світ і про місце в ньому людини.
 - виробляє ідеальні моделі розвитку суспільства і людини, а також шляхи їх здійснення.
 - розкриває сенс людського буття, окреслює ціннісні параметри політичного, правового, морального, естетичного і наукового ставлення людини до світу.
 - орієнтує людину на пізнання і самопізнання через подолання сумніву і звільнення від догм.
 - демонструє принципову незавершеність знання, так як світ, суспільство, людина являють собою відкриті системи, що саморозвиваються.
 - дає прогноз майбутніх проблемних ситуацій у відносинах людини і світу, передумови нової парадигми суспільного розвитку.
- нагально вимагає від людини жити за законами Добра, Розуму і Краси.

Предмет філософського аналізу виступає в трьох вимірах:

- 1) об'єктивна реальність світу і людини;

2) суб'єктивна реальність відносин людини до світу;

3) трансцендентна реальність Буття світу.

Філософія розкриває дію законів, яким в своєму розвитку світоглядний ідеал належного, вказуючи шляхи його здійснення.

Філософія необхідна суспільству, щоб виробити стратегію суспільного розвитку не по лінії авантюри, експериментів на людині, а по шляху пошуку ідеалу належного через порівняльний аналіз сущого.

Філософія як світогляд потрібна і людині, щоб вирішити проблему своєї свідомості, з тим, щоб співвіднести знання про себе і тому середовищі, в якому він включений. Вона потрібна, щоб знайти здатність не тільки дивитися, а й бачити; вона потрібна, щоб утвердитися в формуванні конкретної установки на ставлення до світу.

Філософія потрібна будь-якому досліднику як методологія його професійної діяльності, тому що філософія вивчає загальні закони розвитку природи, суспільства, мислення, а стало бути, поставляє досліднику інформацію на рівні спільного. Останнє дозволяє краще зрозуміти одиничне, конкретне і з'ясувати шукане, особливе.

Без філософії не обійтися мислячій і творчій людині, орієнтованій на відповідальність перед світом і своїм оточенням.

Проте філософія не потрібна філософія роботи-виконавцю, конформісту. Немає потреби в філософії і там, де має місце проста репродуктивна діяльність.

Формування індивідуального світогляду йде від фундаментального через прикладний світогляд. Зрештою людина знаходить достатньо чіткі установки політичної, правової, моральної, естетичної та наукової свідомості. Ці установки забезпечують людині певну спрямованість освоєння світу з урахуванням її потреб та інтересів.

Філософія як навчальна дисципліна, яка викладається в ЗНТУ на нефілософських спеціальностях, більшою мірою розглядається як історія філософії.

Історія філософії – це сходження геніїв. Не кожен, хто звертається до історії філософії, став генієм, зате кожен геній спускався її сходженнями, щоб піднятися до себе. Історія філософії – то галузь знання, що становить сукупність системно-

раціоналізованих концепцій розгляду та вирішення найбільш актуальних проблем людства, що забезпечують спадкоємність епох і поколінь. Викладання історії філософії та вивчення її завжди нашою хвучуються на *три фундаментальні проблеми*:

1. Видати всю історію філософії неможливо, тому виникає проблема вибору авторів і точки зору на їх системи. При цьому, однак, завжди існує необхідність автентичного прочитання текстів мислителів.

2. Друга складність пов'язана з необхідністю розмежування філософії від нефілософії в історико-культурному процесі, в результаті виникає дуже складна проблема визначення філософії.

3. Третя складність обумовлена необхідністю обґрунтування логіки послідовності і взаємозв'язку філософських вчень, що визначає структуру курсу «Філософія».

Курс «Філософія» сформований так, щоб на прикладі розгляду основних ідей найвидатніших представників історії філософії розкрити основи загальної філософії (де представлено вчення про буття, проблеми людини і її буття у світі, питання душі, свідомості і розуму), основи філософії пізнання – гносеології (яка вивчає природу пізнання і його можливості, відношення знання до реальності, виявляє умови достовірності та істинності знання), основи соціальної філософії (яка аналізує суспільство, форми його духовного життя, тенденції подальшого розвитку). Курс припускає як загальне ознайомлення з історією розвитку філософської думки людства, так і виявляє її внутрішню логіку розвитку та спадкоємність. Такий принцип організації матеріалу дисципліни дозволяє, з одного боку, реалізувати плюралістичний підхід до аналізу ключових філософських проблем, а з іншого боку, запобігти зайвого абстрагування і голослівності.

Мета і зівдання курсу не в тому, щоб, вивчаючи його, студент беззастережливо прийняв і виклав позицію того чи іншого видатного мислителя, того чи іншого філософського напрямку, а в тому, щоб з її допомогою вникнути у сутність обговорюваних проблем, зіставити різні філософські підходи у їх вирішенні, щоб зрозуміти їх світоглядне і методологічне значення і на цій підставі зробити власний свідомий вибір відповідно до здобутків світової філософської культури, соціальних реалій ХХ ст., нових

умов історичного розвитку, потреб побудови держави і громадянського суспільства в Україні.

Навчальний процес в умовах кредитно-модульної системи (КМС) організації навчання здійснюється у таких організаційних формах: навчальні заняття, виконання індивідуальних завдань, самостійна робота студентів, практична підготовка, контрольні заходи. Основні види занять, що входять до складу модулів: лекція, семінарське заняття, консультація.

Індивідуальне завдання (реферати) виконується студентами самостійно при консультуванні викладачем.

Для студентів ЗНТУ дисципліна «Філософія» вивчається на 2 курсі у 3 семестрі для студентів технічних спеціальностей, та на 1 курсі в 1 семестрі для студентів економічних спеціальностей й завершується іспитом. Навчальним планом передбачено:

- лекцій – 32 годин;
- практичних (семінарських) занять – 16 годин;
- індивідуальна самостійної роботи студента – 60 годин;

Загальна кількість – 108 годин, що в умовах КМС відповідає 3 заліковим кредитам.

ТЕМА 1: ЩО ТАКЕ ФІЛОСОФІЯ. КОЛО ФІЛОСОФСЬКИХ ПРОБЛЕМ

Мета й завдання лекції: Ознайомити студентів зі специфікою філософського знання, сформулювати уявлення про предмет філософії як виду знання і як навчальної дисципліни. Розвинути навички плюралістичного підходу до аналізу ключових філософських проблем, та запобігання зайвого абстрагування. Виховувати повагу до філософії як історичного типу світогляду, бажання пізнати галузь знання, що становить сукупність системно-раціоналізованих концепцій розгляду та вирішення найбільш актуальних проблем людства, що забезпечують спадкоємність епох і поколінь.

План лекції:

1. Що є філософія та навіщо вона.
2. Міфологія – релігія – наука – філософія як системи знання про світ.
3. Предметне поле філософії. Коло основних філософських проблем.

Основні поняття:

Світогляд – стала система поглядів на світ, переконань, уявлень, вірувань людини, які визначають вибір нею певної життєвої позиції, ставлення до світу та до інших людей.

Міфологія – це форма та спосіб розуміння світу на ранніх стадіях розвитку людства, тип свідомості та мислення первісної людини, коли ще немає розрізнення поняття і реальності, ідеї речі і самої речі.

Релігія – це форма та спосіб розуміння людиною світу шляхом його подвоєння на «земний» і «небесний», причому як основний, що дає істину світобудові виступає «небесний» світ.

Наука – це система форма та спосіб розуміння світу людиною шляхом отримання та теоретичної систематизації об'єктивних знань про світ.

Філософія – це універсальний, в широкому сенсі вихідний, спосіб розуміння людиною світу та себе у світі; це мова, якою розшифровуються свідчення людської свідомості (тобто людські думки) про світ та про себе.

Філософська категорія – форма мислення, яка відбиває граничні загальні закономірні зв'язки, боки, ознаки явищ, що закріплені у визначеннях (словах).

Методологія – сукупність підходів, прийомів, засобів вирішення різноманітних практичних та пізнавальних проблем.

Буття – філософська категорія для позначення існування світу як реальності.

1. Що є філософія та навіщо вона

Філософський підхід до світу та до людини – це напрацьований людською цивілізацією єдиний *універсальний*, у широкому смислі *вихідний*, спосіб розуміння світу (і людини у ньому).

Що є філософія? Чому саме до неї людство звертається, коли намагається пояснити свою історію, зрозуміти своє минуле, розібратися у своєму теперішньому, побачити своє майбутнє?

Скажімо, що в дійсності існує – гори піску чи окремі піщинки, армії чи генерали, офіцери та рядові воїни? Чому відбувається збереження електричних зарядів, проте не зберігається Сократ? Чому тільки у 1590 р. (коли Г. Галілей з даху Пізанської башти скинув два предмети різної маси, продемонструвавши своїм учням, що торкнулися землі вони одночасно), людина дізналася про фізичний закон прискорення вільного падіння? Куди віднести вигаданих істот, наприклад, єдинорога – чи є він персонажем світу, якщо ні, то що він таке? Відповісти на ці й багато подібних запитань здатна тільки філософія.

Філософія завжди була, й є, джерелом вічних запитань людського духу – з приводу змісту абсолютного, сенсу життя та смерті, таємниці людської сутності, секретів «розчаклування» світу, розгадування кодів історії. Може бути – філософія знання, філософія діяльності, філософія спасіння, філософія ненависті, філософія проектного мислення, філософія іронії...

Філософія... Від неї чекають чи то надзвичайних одкровень, чи то дозволяють собі її байдуже ігнорувати. Чи то на неї дивляться боязко (як на надзвичайні зусилля незвичайних людей), чи то вважають непотрібні роздуми про щось примарне. Чи то її вважають таким заняттям, яке під силу будь-кому й в принципі має бути простим і зрозумілим, чи то зображують настільки складною, що само заняття нею видається безнадійним.

Відповідь на запитання «що є філософія?» – це, перш за все, посилання на розмаїття тих відомих «визначень», які давалися філософії відомими мислителями, письменниками, науковцями протягом багатовікової історії людства.

Філософія – це «в думках схоплена епоха» (Г. Гегель). Філософія – це «маятник навколо невловимої точки рівноваги між об'єктивним та суб'єктивним, між світом та місцем людини у ньому» (Г. В.Ляйбніц). «Філософія є сукупність знань та високого розуму, який застосовує їх» (А. Дюма-син у романі «Граф Монте-Крісто», вустами абата Фарія). «Філософія – це культура душі» (Цицерон). «Філософія – це жива душа культури» (К. Маркс). Філософія – це «вміння жити у невідомому» (Л. Шестов). «Філософія – це різні форми раціональності» (А. Камю). «Філософія – це грамотність мислення, грамотність очікувань, прагнень, вимог, що висуюються до світу» (М. Мамардашвілі).

Філософія як система знань про світ виникла у VI ст. до н.е. у Давній Греції. Сам термін «філософія» увів давньогрецький філософ Платон: як «любов до софії», «любов до мудрості»; «софія» – естетична категорія Античності, яка описує найвищу досконалість світобудови. Під «софією» Платон мав на увазі не здобуту, суб'єктивну властивість людського розуму, а деяку «велику та притаманну тільки божеству» об'єктивну якість розумно упорядкованого й гармонічного світу. Людина не може по-справжньому злитися із «софією», вона може лише «любити» її, шанобливо та на відстані.

Першим назвав себе філософом давньогрецький філософ Піфагор. Філософія як «бачення» ідей, спроможність сприйняття ідей, незаперечного зв'язку понять (логіка). Спроможність за емпіричними явищами бачити Поняття, а за ними Ідеї; серйозно ставитися до об'єктивного зв'язку понять.

Важливий контекст розуміння того, що є філософія, – у царині тлумачення змісту та форм і механізмів реалізації людського мислення як такого. «Філософія – є певне зусилля, щоб трапилася думка» (М. Мамардашвілі).

Світ неможна показати у вигляді предмета, який можна було б взяти у руки та покласти у кишеню. Для вирішення такого роду проблем існують форми. Право – це форма. Мистецтво – це форма. Наука – це форма. Філософія – це форма. Філософія – це форма, яка

дозволяє зрозуміти людині те, що без неї вона не змогла би зрозуміти; побачити те, що без неї залишилось би невидимим; зазнати того, чого без неї людина не могла би відчувати. Є щось у світі, що визначає собою саме існування світу, і що потребує своєї особливої мови, щоб це «щось» виразити. І ця особлива мова є філософією. Філософія є тією мовою, на якій розшифровуються свідчення людської свідомості – тобто людські думки.

Мудреці із відомого вірша-притчі про шістьох сліпих мудреців – які, щоб дізнатися все про слонів, прийшли до одного з них та вивчали його доторканням й робили висновки (слон є стіною, списом, мотузкою, деревом тощо), – так і не побачили справжнього слона, істину. Філософія як раз і запобігає подібних ситуацій. Вона переслідує мету пояснити людині світ, вчить людей не просто «вилупляти очі», а «бачити».

«Що є філософія? Вона є зусилля, яке полягає у тому, щоб дати собі усвідомлення очевидності, яка знаходиться перед очима» (М. Мамардашвілі). У тому числі й очевидності самої себе. Світ для людини – це простір, в якому людина відтворюється як істота, що мислить (філософствує).

2. Міфологія – релігія – наука – філософія як системи знання про світ

Але справа у тому, що філософія не є єдиною можливою системою людського знання про світ. Інші можливі системи людського знання про світ – це міфологія, релігія, наука.

Кожна з цих систем людського знання про світ має свої особливості, свій принцип побудови і відтворення, свої правила існування і розвитку, свій історичний «почерк».

Міфологія / від грец. *mifos* – переказ, легенда та *logos* – слово, поняття, вчення / – це форма та спосіб розуміння світу на ранніх стадіях розвитку людства, тип свідомості та мислення первісної людини, коли ще немає розрізнення поняття і реальності, ідеї речі і самої речі.

Зазвичай кажуть, що міфологією людина хотіла пояснити природу. Проте, вельми важко допустити таку логічну послідовність первісного мислення, коли одні факти пояснюються іншими фактами. І потім, що це за пояснення таке, якщо кажуть, що сонце (наприклад) – це якась дуже велика людина, яка їздить

по небу на вогненній колісниці, що запряжена вогняними конями, і робить це регулярно? Це ж означало би пояснювати одне незрозуміле явище іншим, ще менш зрозумілим явищем...

Первісний устрій в історії людства виникає та існує на базі родинних відносин, які лежать в основі всього. Світ розуміється як універсальна родова община. Все життя базується на цій безумовній зрозумілості та загальності родинних і взагалі родових зв'язків. І тому при розумінні й тлумаченні світу людина не знаходила у ньому нічого, крім родинних відносин. Й, отже, все неживе розуміється як живе.

Міфічний образ, міфічне буття – у безпосередньому стиканні свідомості та світу. Вони є безпосередніми, невивідними. Вони не потребують ніяких логічних обґрунтувань, є тільки такими, що наочно й безпосередньо бачаться. Їх треба лише бачити, щоб розуміти.

Міфічна свідомість оперує тільки реальними об'єктами. Міфічна дійсність – це реальна дійсність, яку слід розуміти такою, якою вона є, цілком наївно і буквально; це шматок справжньої конкретної реальності. Міф – це не історія, яку розповідають, а реальність, якою живуть. Міф – це саме життя: справжнє життя, з усіма його надіями і страхами, очікуванням і відчаєм, з усій його реальною повсякденністю та чисто особистою зацікавленістю.

Міфологія будує та відтворює міфологічну модель світу. Завдяки міфологічному принципу мислення первісна людина має картину світу (міфологічну картину світу), в якій живе, діє, любить, воює, розважається й таке інше.

При переході історії людства у добу Античності на історичній сцені з'являється людина, яка вже у більшій мірі є здатною на мислення, відірване від безпосереднього прив'язування до речей (відбувається так зване поглиблення самостійності людського мислення), – і відразу з'являється філософія, яка в епоху Античності отримала форму «обробленої» мисленням міфологічної картини світу Античності.

Наступним після міфологічного принципу мислення історично стає релігійний принцип, й після епохи Античності їй на заміну приходить епоха Середніх віків, з релігійною картиною світу, в якій живе середньовічна людина. Філософія при цьому, зародившись у VI ст. до н.е. на історичному ґрунті Античності,

продовжує існувати (як й в усі наступні епохи), разом з існуванням Людини що мислить.

Релігія / від лат. religio – благочестя, набожність, святиня / – це форма та спосіб розуміння людиною світу шляхом його подвоєння на «земний» і «небесний», причому як основний, що дає істину світобудові виступає «небесний» світ.

Подальші зрушення у суспільних структурах античного соціуму наприкінці Античності призвели до певної фіксації свідомості античної людини на моменті примусовості її зв'язку з полісом, з цілим. Людина ставала мов би роздвоєною – на те, чим вона є всередині, і на те, чим вона примушена була бути у суспільстві. Земний, матеріальний світ, в якому панують страхи, гріхи, примуси, поступово доповнювався у людській свідомості іншим світом – світом людської суб'єктивності, в якому цього немає й в якому можна досягти щастя. Над світом тілесним, над світом «страждань» підводиться другий світ, куди може врятуватися «душа». Народжується субстанційне розуміння душі, яка може «спілкуватися» з «Богом» (вже релігійним Богом). Це – епоха Середніх віків.

Релігія – є надприродне як безперечність, як очевидність, життя в надреальному, але «істинному» світі.

Релігія – це мислення абсолютними поняттями, першопоняттями, «істинними» поняттями, що існують у надрозумі (абсолютній мудрості) релігійного Бога. Світ та людина задаються надрозумними «словами» Бога. Проте, хоча смислова символіка, запропонована релігією, досить виразна, – вона у певному сенсі є глухим кутом для людського мислення. Якщо би світ дійсно задавався абсолютними поняттями (як це робить релігія), то такий світ був би одно-варіантним, статичним, і людини у ньому не було би (не було би місця для людської думки, для самого акта мислення). Якщо би світ задавався абсолютними поняттями, ні світ ні людина ніколи не могли б бути іншими, не могли би змінюватися.

На межі XV–XVI ст. релігійну картину світу Середніх віків замінює наукова картина світу Нового часу. Домінуючим принципом мислення історичної людини цієї епохи стає науковий принцип мислення.

Наука – це система форма та спосіб розуміння світу людиною шляхом отримання та теоретичної систематизації об'єктивних знань про світ.

Незважаючи на те, що елементи науки та наукового мислення можна зустріти в усі історичні епохи, наука як історичний феномен, що відповідає класичному терміну «наука», виникла на рубежі XVI ст., в історичний час розпаду середньовічної картини світу та народження картини світу НЧ.

У цей час руйнування світоглядних настанов епохи Середніх віків релігійний Бог відходить від свого культурно-логічного статусу творця й того, хто гарантує змістовно-цілісне функціонування оточуючого людину світу. Одкровення (тобто «пояснення») Бога позбавляються сенсу, отже, світ стає незрозумілим – його треба зрозуміти, відповідно народжується установка на розуміння світу, яка й реалізується через *пізнання* світу людиною (що й є наука). Людина відчуває себе суб'єктом, якій протистоїть світ (об'єкт) як сукупність емпіричних даних, з яких людині треба самостійно відновлювати нову («наукову») картину світу. Зароджується нова методологія людського мислення, яка стала науковою методологією: опис – аналіз – синтез – індукція – дедукція – гіпотеза – експеримент – теорія – практика.

Класичними міфологією, релігією і наукою вичерпуються системи знання про світ «класичної» людини. Людський розум переходить на інші, нові принципи мислення. З настанням в історії західної культури епохи Новітнього часу світ стає «некласичним», у такому світі мислить, живе та діє «некласична» людина.

Філософія – представляє найбільш комплексний інтегрований вид знання про загальне в системі «світ – людина». Між цими сторонами системи існують 4 аспекти взаємин:

- 1) онтологічний (філософія *буття*);
- 2) гносеологічний (філософія *пізнання*);
- 3) аксіологічний (філософія *цінностей*);
- 4) праксіологічний (філософія *перетворення завдяки діяльності людини*).

Крім того, філософія постає як вчення про суспільство (соціальна філософія, як антропологія (вчення про людину), як методологія (вчення про принципи, форми і методи пізнання).

Щоб ясніше окреслити предмет філософії, необхідно встановити його відмінність від усіх інших форм знання. Найбільш подібна філософія до такого виду знання, як наука. Співвідношення філософії і науки представляє собою проблему, яка неоднозначно

вирішується в історії філософії. Наприклад, такі сучасні течії філософії, як екзистенціалізм, протиставляє філософію і науку, а позитивізм часто ототожнює філософію з науковим знанням.

Відмінності між філософією і наукою

Наука	Філософія
Для кожної науки предмет її вивчення вже заздалегідь відкритий і залишається лише звадження його дослідження	Предмет філософії не ясний для неї самої. У філософії предмет лише заданий і конститується, розкривається в процесі розвитку самої філософії. Він є, але він прихований від непосвячених в умоглядне знання, від не як буття, так і власної душі
У науки предметом є суще, те, що пізнається безпосередньо	У філософії предметом є буття, щось суто умоглядне
Так як предмет науки емпіричний, безпосередньо сприймаємий, то вона спирається на чуттєве пізнання. Вона тільки вдосконалює це чуттєве пізнання, посилюючи, роблячи більш потужним все ті ж органи чуття людини за рахунок технічних засобів	Так як предмет філософії умоглядний, то й пізнання його є умоглядним, теоретичним, він не даний безпосередньо, але вимагає свого виявлення
Наука займається окремими, прикладними питаннями	Філософія займається загальними світоглядними питаннями
Наука не в змозі вирішити жодне філософське питання через обмеженість своєї методології	Специфіка філософських питань у тому, що на них неможливо відповісти за допомогою експериментального дослідження. На умоглядне питання може бути дана тільки умоглядна відповідь. Але вона не позбавлена доказовості
Наука є теорія, яка спирається на практику	Філософія прагне зазірнути по той бік досвіду
У науці відсутнє прагнення до невимовленого, до «світів інших»	Філософію не цікавить цей світ як самодостатнє, її цікавить підставу світу, ті сили, завдяки яким цей світ прийшов у буття

Наука	Філософія
Наука будується на наукових фактах, виводить з них закони та закономірності. Вивчаючи в основному типове, повторюване, закономірне, все інше вважає винятком із правил	Філософія будується на умоглядних висновках, а часто і на таких, які приймаються без доказів, як аксіомах, бо їх неможливо вивести з видимих речей або емпіричного досвіду, бо в них приховані від спостереження глибинні витоки буття
Коли наука стикається з нерозв'язною проблемою, вона просто відмовляється від її дозволу	Філософія допускає можливість того, що світ сам по собі нерозв'язна проблема. Вона прагне відповісти на глобальні питання, усвідомлюючи, що для повної відповіді знань принципово недостатньо, і якщо проблема не вирішується, тоді переконливо доводить неможливість її вирішення
Знання історії своєї науки є лише допоміжним і не завжди обов'язковим (можна засвоїти теорію відносності Ейнштейна, не знаючи якихось тонкощів історії фізики)	Величезне значення надається історії, яка не тільки знайомить з розвитком філософських проблем і їх хронологією, а й є власним проблемним полем філософських досліджень
Остання за часом наукова теорія вважається, як правило, і найбільш істинною	Її концепції не застарівають і можуть бути в будь-який момент затребувані свідомістю людини і суспільства
Завдання будь-якої конкретної науки полягає в отриманні кінцевого знання. Його може замінити з часом більш істинне знання, більш адекватне, але саме воно залишається в історії як щось завершене	Крім отримання загальних знань, виходить також із завдання розуміння світу, яке модифікується залежно від зміни історичного контексту
Наука лінійна	Філософія багатозначна і багатомірна
Націлює людину на підкорення природи, на панування над нею	Націлює людину на повноту життя, в якій немає місця бездумному підкоренню природи, боротьбі за панування

3. Предметне поле філософії. Коло основних філософських проблем

Повернемося до питання – що є філософія? У чому полягає філософський підхід до світу? Яким чином формулюються філософські проблеми? У чому суть філософської постановки

запитань? Яким чином ставить свої запитання філософія як система знань про світ?

Взагалі кажучи, існує певний класичний перелік основних філософських проблем. Він включає такі як: «людина – світ» як предмет філософії, буття та свідомість, матеріальне та ідеальне, об'єктивне та суб'єктивне, проблема пізнаваності світу тощо.

Це – умовний перелік. Справа у тому, що він віддзеркалює вихідну специфіку філософського знання, певним чином окреслюючи форму руху цього знання, і не більш того. Суть філософського знання ховається за безмежною невичерпністю змісту цих (та інших) філософських категорій.

Проілюструвати це можна на прикладі будь-якої філософської категорії. Наприклад, філософська категорія «свідомість», її «визначення» у філософській думці різних історичних епох. Свідомість – це: «форма діяльності душі» (Аристотель, IV ст. до н.е.); «засіб, що даний людині для спілкування з Богом в формі свідомого розуму» (Хома Аквінський, XIII ст.); «суспільний продукт, результат взаємодії людей» (К.Маркс, XIX ст.); «диво суб'єктивності» (Е.Гуссерль, XX ст.).

Більш детально зупинимось на основних філософських проблемах.

«Людина – світ» як предмет філософії – узагальнений історико-філософський виклад розуміння людини у світі західної культури від глибокої давнини до нашого часу, за епохами західної культури.

Первісна епоха: людина – частина природи, що сприймається безпосередньо; світ як універсальна родова община, коли все життя базується на безумовній зрозумілості та загальності родових зв'язків. Отже, для первісної людини світ є живим, сповненим життя у будь-яких проявах (в краплі дощу, у «спілкуванні» з тваринами на полюванні, у взаємодії з різноманітними духами тощо); свідомість й мислення такої людини ще синкретичні (тобто не здатні чітко відокремити природу від людини). І все це існують як моменти цілісного способу життя.

Первісну епоху в історії людства не слід вважати буквально примітивною. Вона була такою лише в історично відносному розумінні. Наприклад, ритуали племені тупіамба /Бразилія/, що містять елементи канібалізму. Відправляючись у похід, тупіамба

обов'язково брали з собою мотузки – зв'язувати полонених. Полонений, після того як його зв'язали, переставав бути чужинцем та ставав членом общини переможця, хоча й займав у ній специфічне місце: його зовнішність приводили у відповідність з нормами, прийнятими в племені тупіамба, зокрема вискубували брови; тіло полоненого змащували медом та обклеювали найкрасивішими пір'ями. Вступаючи до поселення переможців, полонений обіцяв його мешканцям різні частини власного тіла. Ті хто його зустрічали грали на флейтах, зроблених із людських кісток. Якщо полонених було забагато, доводилось чекати черги бути принесеним в жертву певну кількість років. Живучи у поселенні переможців, полонений ні в чому не мав утискань. На цей час кожному давали дружину – або вдову, чий чоловік загинув на війні, або дочку того, хто його взяв у полон; й якщо народжувалися сини, їх теж поїдали, хоча, як правило, не разом з батьком, а пізніше, у віці 7–10–15 років. За уявленнями тупіамба, спадковість передається виключно по чоловічій лінії, тому мати не вважалася родичкою дитини, і часто сама брала участь у кривавому обряді. Вбиваючи жертву, тупіамба прагнули завдати їй якнайменше болю.

Коли людина змогла на рівні мислення й свідомості побачити себе окремою у світі, настає наступний історичний етап розвитку західної культури – епоха Античності. Розподілення праці, поява розумової праці, руйнування механізмів функціонування первісного колективізму – все це обумовило собою розвиток та поглиблення ідеї самостійності людини у світі (як центральної у західній культурі). Проте світ постає «сильнішим» за людину. Фіксоване місце людини (мікрокосма) у структурі замкненого полісно-естетичного цілого (макрокосма) Античності не дозволяло вільну людську дію. Відбувається фіксація свідомості людини на моменті примусовості її зв'язку зі світом (що персоніфікували собою міфологічні боги) – над земним (тілесним) «світом страждань» надбудовується над-світ, куди може врятуватися «душа». Переживання людини переносяться у надсвітову область, стають «релігійними». Народжується поняття релігійного Бога. Це – епоха Середніх віків.

Наступний етап – епоха Нового Часу, яка розпочинається епохою Відродження. Ідея про людину як вінець творення набуває

діаметрально протилежний Середньовіччю зміст і людина опиняється в центрі по-новому відкритого світу. У попередню епоху християнства людина, вважаючись вінцем творення, що створена за образом та подобою Бога, не набувала незалежного значення, а лише своїм існуванням прославляла Бога. Тепер, в епоху Відродження, людське «Я» отримує статус своєрідного культурного абсолюту. І світ із власності Бога повертається у власність людини. Так твориться нова соціальність Нового часу. Людина почуває себе не частиною цілого, а самостійним цілим, яке лише частково або тимчасово входить до різних спільнот. На заміну Античності («дитинству людства») приходить епоха Нового часу – «дорослий» стан західної культури: тобто здатність людини думати власним розумом та орієнтуватися в світі без зовнішніх наставників й авторитетів.

Епоха Новітнього часу – це коли принципово «західна» самостійність людини у світі досягається в координатах суб'єктивного сприйняття світу кожною конкретною людиною (наприклад, філософська категорія «індивідуальний життєвий світ», *Lebenswelt*, М.Хайдеггера). Навіть не є важливим, наскільки правомірна оцінка людиною Новітнього часу самої себе як вільної та самостійної у власній побудові власного життя, – важливо те, що «вони можуть, тому що думають, що можуть», як казав Ф.Ніцше.

Такою є стисла певна історико-культурна модель взаємовідносин «людина – світ» у розумінні західної культури протягом її історії.

Проблема буття

Поняття «буття» – одне з головних у словнику західної філософії. Ця категорія причетна до самої сутності західного способу філософствування.

Буття як поняття було уведено до філософії давньогрецьким філософом *Парменідом* – коли він сформулював відому фразу «Буття є, а небуття немає». Ця думка, яка видається на перший погляд беззмисловою тавтологією, постійно відтворювалась в історії філософії.

Справа у тому, що головним завданням філософського знання є не тільки побудова картини світу, але й обґрунтування права людського мислення на цю спробу. Чи може думка отримати знання про дійсність, базуючись тільки на власних можливостях?

До Парменіда предметом розмірковування були суцільні речі, а не суще само по собі, суще як таке. Суттєва відмінність нової постановки питання Парменідом (його категорією буття) – полягала у тому, що тлумаченню відтепер підпадає не «щось /конкретне/ існуюче», а просто «існуюче», і це дозволило спрямувати на предмет тлумачення не думку про щось, а просто «думку». Виникає новий спосіб мислення. Виникає специфічність філософського знання.

Буття – це предмет мислення. Як наслідок – мислення виходить на рівень об'єктивного розуміння світу, на ситуацію, коли саме стикання мислення та світу автоматично дає об'єктивне знання. Оперуючи поняттям «буття», філософи відкривали особливий аспект реальності, що описує цю реальність на рівні мислення як людської якості.

Із змінюванням елементарної одиниці мислення змінюється в історії західної філософії й характер елементарної одиниці буття. Перша філософська концепція буття, висунута епохою Античності, зводила буття до матеріального, такого що неможна зруйнувати та досконалого космосу. З того часу в філософію увійшла проблема матеріального та ідеального.

Проблема матеріального та ідеального

«Матеріальне» – у перекладі з лат. «речовинне», тобто те, що є незалежним джерелом та причиною ідеальних процесів у світі, явищ людської свідомості.

В рамках цієї філософської проблеми співвідношення матеріального та ідеального, як форма постановки самої цієї проблеми було сформульоване т.зв. «основне питання філософії» – «що є первинним: матерія або свідомість?». Й, як наслідок, філософи умовно розподілились на три основні філософські напрямки: матеріалізм – вирішує О.П.Ф. на користь первинності матерії, природи, фізичного, об'єктивного і розглядає свідомість, дух, мислення, психічне, суб'єктивне як похідне від матеріального, як його властивість; ідеалізм – за первинне визнає свідомість, дух, ідею, мислення, психічне, суб'єктивне; агностицизм – згідно з ним, не може бути остаточно вирішеним питання про первинність матеріального або ідеального (і матерія і дух визнаються першоджерелами світу в однаковій мірі).

Слід відмітити, що категорія «матеріальне», «матерія», яка фігурує в основному питанні філософії (О. П. Ф.), в історії людської думки постійно змінювала свій зміст. Перші давньогрецькі філософи-досократики ототожнювали матерію безпосередньо із стихіями-першопоняттями своїх вчень (Фалес – з водою, Анаксимен – з повітрям, Геракліт – з вогнем). Останній в історії філософії варіант тлумачення матерії – це розуміння її епохою Нового часу, як філософську категорію для позначення об'єктивної реальності, що дана людині у відчуттях, але існує незалежно від них. Епоха Новітнього часу усунула поняття «матерія» (в тому контексті, в якому воно розумілося попередніми епохами) із свого філософського лексикону як «порожній», як такий, що не має змістовного наповнення. «Класичне» звучання т.зв. основного питання філософії втрачає сенс.

До того ж, формулювання О. П. Ф. у формі «що є первинним?...» властиво переважно лише марксистській філософії. Історія західної філософії знає й інші варіанти формулювання О. П. Ф.: для Ф. Бекона – це проблема оволодіння стихійними силами природи, для А. Камю – це питання про те, чи є сенс жити тощо.

Проблема пізнаваності світу

Чи є доступним для пізнання світ? Як стосуються людські думки про оточуючий людину світ самого цього світу? Чи здатне людське мислення пізнавати дійсний світ? Чи можемо ми у своїх уявленнях та поняттях створювати правильний образ світу, правильне розуміння світу?

У своєму класичному розумінні такі питання означають наступне: чи співпадають об'єктивна структура світу та об'єктивна структура людського розуму? – якщо «так», то накладення мислення на оточуючий світ принципово дає істину; якщо «ні», то отримання істини є принципово неможливим.

Оскільки людина пізнає «органами», які дані їй не в її природно-фізіологічному вимірі, а в культурно-історичному, які виникають та дані у просторі думки, мислення, де людина постає у вимірі людини-мислячої, – то можна стверджувати, що об'єктивна структура світу та об'єктивна структура людського розуму тотожні. В основі різних можливостей людської логіки, людського пізнання лежать певні фундаментальні форми, які

незалежно від людини належать дійсності та управляють еволюцією людської думки.

Галілей дивиться у телескоп на зірки, і раптом бачить там деякі універсальні якості світу, які до Галілея не бачив ніхто, а після Галілея побачили всі. Цих нових «органів зору» немає ні в Галілеї як емпіричному індивіді, ні у телескопі, – але вони є в історії пізнання, як її черговий етап. Людське мислення здатне (завдяки своїй внутрішній суті) адекватно відображати для себе світ.

Питання для самоконтролю

1. Що означає фраза давньогрецького філософа Піфагора (який першим назвав себе філософом): «філософія починається із здивування»?

2. Покажіть особливості пошуку відповідей на філософські запитання у міфологічних уявленнях, у релігійних віруваннях, у наукових теоріях.

3. Покажіть особливості «вічних запитань» філософії, на відміну від, наприклад, запитань наукового пізнання.

4. Проясніть відмінності між собою різних систем знання людини про світ: філософії від міфології, релігії і науки та відмінності між ними.

5. Філософія створює та постійно відтворює простір, в якому відтворюється людина що мислить. Поясніть.

6. Сформулюйте (не менше п'яти) «визначень», які дають відповідь на запитання «Що є людина?».

7. Сформулюйте (не менше п'яти) «визначень», які дають відповідь на запитання «Що є світ?».

8. У чому полягає проблема буття у філософії?

9. У чому полягає філософська проблема пізнаваності світу? В яких формах, на яких рівнях, за якими механізмами здійснюється процес пізнання людиною світу?

10. Сформулюйте (не менше п'яти) завдань філософії як системи знання.

11. Як ви розумієте філософію? Дайте прийнятне для вас пояснення («визначення»), що таке філософія та навіщо вона.

Основна література

1. Васянович Г. Вступ до філософії / Васянович Г. – Львів: Норма, 2001. – 216 с.

2. Воронкова В. Г. Філософія: Навч. посіб. / Воронкова В. Г. – К. : Професіонал, 2004. – 464 с.

3. Вступ до філософії : Кредитно-модульний курс (навч.-метод. пос. для студ. заочників) / [Алексєєва Л. О., Борисова З. О., Андрєєва Т. О., Івашук З. Р.; За ред. Л. М. Нікітіна]. – К. : Центр навч. літератури, 2008. – 256 с.

4. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. Підручн. / Кремень В. Г. – К. : Книга, 2005. – 528 с.

5. Кремень В. Г. Філософія: Логос, Софія, Розум. Підручн. / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К. : Книга, 2007. – 432 с.

6. Кунцман П. Философия / Кунцман П., Букард Ф.–П., Видман Ф. – М., 2002.

7. Петрушенко В. Л. Філософія. Курс лекцій : навч. посіб. / Петрушенко В. Л. – Львів : Новий Світ, 2000, 2005. – 506 с.

8. Причепій Є. М. Філософія: Підручн. / Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. – К. : Академвидав, 2009. – 592 с.

9. Старовойт І. С. Філософія / Старовойт І. С., Сілева Т. О., Орендарчук Г. О. – Тернопіль, 1997.

10. Ярошовець В. І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. Підручн. / Ярошовець В. І. – К. : Знання України, 2004. – 214 с.

Додаткова література

1. Габермас Ю. Філософський дискурс модерну / Габермас Ю. – К., 2001.

2. Делез Ж. Что такое философия? / Делез Ж., Гваттари Ф. – М.–СПб., 1998.

3. Крымский С. Философия как путь человечности и надежды / Сергей Крымский. – К., 2000.

4. Кунцман П. Философия: справочник / Кунцман П. – К., 2002. – 272 с.

5. Лаэртский, Диоген. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. – М., 1979. – 556 с.

6. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию: Сборник / Мамардашвили М. К. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

7. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / Ортега-и-Гассет Х. – М., 1991.

ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Мета й завдання лекції: окреслити коло філософських проблем Стародавнього Сходу. Визначити специфіку світобачення стародавніх індійців та світовідношення, запропонованого китайською філософією. Виявити діалогічну сутність староіндійської і старокитайської філософій. Опанувати основні поняття теми і вдосконалити навички аналізування, зіставлення, узагальнення.

План лекції:

1. Філософія Стародавнього Сходу – духовна колыска людства.
2. Діалог як стрижень розвитку староіндійської філософії:
3. Філософія Стародавнього Китаю:
4. Особливості Східного філософствування.

Основні поняття:

Брахман – об'єктивний принцип буття, розуміється як тотожність мислення і буття.

Атман – суб'єктивна духовна сутність кожної людини, яка розуміється як індивідуальне, відчужене від буття мислення, самосвідомість.

Сансара – це закон буття, космічний порядок. Тільки у духовному зростанні людина має можливість здолати безкінечне коло перероджень на Землі і рушити на нові шаблі існування духу.

Карма – закон віддяки, механізм здійснення Сансари.

Брахмани – це збірка ведичних ритуалів, яку складав і вважав своїм привілеєм найвищий прошарок індійського суспільства – брахмани (ченці, служителі культу). Брахмани містять астрономічні відомості, години проведення ритуалу, фази Місяця і його положення, в їх текстах згадуються сузір'я і планети.

Дао – це шлях речей, закон китайської філософії, який витікає з двох причин: буття і небуття.

Де – це сила, або запас дао, що існує в кожній окремій речі, тобто її природний потенціал.

У-вей – важливий принцип, який нашою мовою звучить як зайва дія (дія, що не відповідає загальній ході змін).

Зміна – основа буття в китайській філософії, механізм, що реалізує взаємопереходи речей.

Принцип природності – засадничий принцип даосизму – дотримуйся гармонії протилежностей і відпочивай в природній рівновазі.

Принцип жень – засадничий принцип конфуціанства, за яким людяність – основна з усіх вимог, що виставляються людині (допомагай іншим досягти того, чого б ти сам хотів досягти; чого не бажаєш собі, того не роби іншим).

1. Філософія Стародавнього Сходу – духовна колыска людства

Індійська і китайська філософії відкривають найперші світорефлексії людства. Взагалі, всю історію філософії можливо розглядати як низку світорефлексій, наступність яких обумовлена соціально-історичними факторами. Наступність у рефлексіях світу визначена психічною природою самої людини [1]. Підсвідомі механізми психологічного захисту (втеча, контролювання, управління) проглядаються в перших світорефлексіях людства – староіндійській і старокитайській філософіях.

Стародавня індійська філософія обґрунтовує втечу, зречення світу. Психофізичні практики, закон карми, буддистська нірвана – це все пропозиції пошуку щастя і гармонії у внутрішньому світі, і, одночасно, пропозиції втечі зі світу зовнішнього. Позбавлення – це перша наша думка при зіткненні з проблемою. Але не завжди можливо втекти.

Старокитайська філософія являє пропозицію пристосування шляхом влаштування людини у світі [1; с. 51]. Пізнання світу і різноманітних його проявів відбувається з метою використання його принципів людиною: людське життя має бути відповідним природному. І сьогодні означена пропозиція має своїх прихильників – природа продовжує зачаровувати людину універсальністю своїх зв'язків.

У будь-якому разі філософія Стародавнього Сходу є найпершим інтелектуально виразним зусиллям людського духу, його злетом, його перемогою.

2. Діалог як стрижень розвитку староіндійської філософії

Ідея, що призначення людини полягає в її духовному вдосконаленні народжена староіндійською філософією, згідно якої світ – це вияв космічного закону віддяки-Карми, а земне перебування – прояв закону буття, кола перероджень Сансари.

Людське життя є одним із неймовірної кількості випадків, що трапляються з духом в процесі його зростання. Коло перероджень Сансари сприймається як постійне переродження людини в різних іпостасях, спричинене нерозумінням власного призначення. Причому кожне наступне народження людини, що нехтує власним духовним розвитком, виявляється для неї ще важчим випробуванням. Коло Сансари постійно обертається, але воно має бути зупинено. Ось чому Істина в індійській філософії розуміється як щось стале і непохитне. Вирішення цієї проблеми артикулюється як подолання океану Сансари, звільнення із кола перероджень і перехід на нові щаблі існування духу.

Індійська філософія знаходить можливості звільнення людини від страждань у її власних якостях. Сучасні науковці [3] класифікували (ритуал карма, карма-марга, бхакті, джняна-марга та йога) східні духовні практики за такими якостями людини як діяльна природа, емоційність, здатність любити, розумність, сила волі.

Розглянемо їх більш детально [1; с. 27–28]. Реалізація шляху ритуал карма стає можливою завдяки діяльній сутності людини. Метою всіх духовних вчень цього напрямку є набуття досвіду сакральної діяльності, служіння Абсолюту. За умови, якщо ритуальна діяльність здійснюється не механічно, вона здатна розірвати обійми буденності.

Іншою варіацією самовпливу людини, пов'язаною з організацією власної діяльності, є шлях карма-марга. Людина налаштовує себе на працю, результатами якої не буде користуватися сама (альтруїзм) – праця із зиском для інших. Нажаль сучасній людині це здається божевіллям. Але хіба не є ним споживацтво як сенс життя?

До третього шляху – бхакті – належать духовні практики контролювання своїх емоцій. Бхакті – шлях відданої любові, чистоти і емоційної відкритості. Але яким чином можливо до будь-яких предметів, процесів, явищ відноситись однаково *позитивно*? Тільки у тому випадку, якщо *різноманітність* світу визнати його суттєвою рисою, невід'ємною характеристикою, яка не заважає любити світ в цілому.

Четвертий шлях індійських духовних практик складає джняна-марга – шлях знання. Метою цієї практики є споглядальне мислення основопокладаючих ідей. Інтелектуальним зусиллям людина

перериває колооберт мисленнєвої активності, в результаті чого свідомість очищується від психічних нашарувань і складається образ раціональності. Якщо описане зусилля виявилось ефективним, то розум перетворюється на потік свідомості.

До п'ятого шляху належать усі йогічні практики. Йога – це сукупність психофізичних практик, що діють через рухи і дихання на усе тіло одразу. Ритмізація дихання із затримкою вдиху, переривання тілесних рухів застиглою позою позбавляє напруги і наводить на зупинку мисленнєвого потоку.

Зауважимо, що за кожним виділеним сучасними науковцями напрямком стоїть величезна кількість духовних практик. Будь-яка людина добре із запропонованих шляхів духовного зростання принагідний саме для себе.

Це той випадок, коли різноманіття думок, поєднаних однією метою, утворює цілісне явище – староіндійську філософію. Її періодизація засвідчує, що її розвиток відбувався в процесі діалогу філософських шкіл.

У феномені індійської культури переплелися особливості мистецтва, міфології, релігійного культу місцевого населення і арійських племен, які прийшли із Заходу. Найважливішими літературними джерелами індійської філософії, з яких починаються обмірковування, узагальнення гімнів, молитов, заклинань, священних текстів, ритуалів, стали Веди, Брахмани, Араньяки

Веди – духовна спадщина аріїв, які увійшли в Індію як завойовники. Період панування аріїв відомий як період «ведичної ночі», що тривала з середини II до середини I тисячоліття до н.е [7; с.17]. Веди складаються із чотирьох збірок гімнів, молитов, жертвних формул, заклинань: Рігведа («Веда гімнів»), Самаведа («Веда наспівів»), Яджурведа («Веда жертвоприношень») та Атхарваведа («Веда заклинань»).

Брахмани – це збірка ведичних ритуалів, яку складав і вважав своїм привілеєм найвищий прошарок індійського суспільства – брахмани (ченці, служителі культу). Брахмани містять астрономічні відомості, години проведення ритуалу, фази Місяця і його положення, в їх текстах згадуються сузір'я і планети. Араньяки (лісові книги) – повчання для самотників. Веди, Брахмани, Араньяки – це літературні джерела з яких у VI–V ст. до н.е. починає акумулюватися індійська філософія [2].

Перший період народження староіндійської філософії (з III–II тисячоліття до нашої ери до V–IV ст. до н. е. отримав назву «ведичний». Закінчує ведичний і розпочинає другий, післяведичний період (з V–IV ст. до н. е. – до III–II ст. до н. е.) пам'ятка індійської літератури Упанішади. Упанішади являють собою близько 200 текстів (оповідань, заклинань, молитов, обрядів, гімнів, порівнянь, алегорій, загадок), які склалися впродовж двох тисяч років (з початку I тис. до н. е. до середини II тис. н. е.) [6]. В Упанішадах знаходимо перші філософські поняття: Брахман, Атман, Сансара, Карма. Розглядаються питання походження світу, взаємопереходів явищ і взаємопов'язаності всього у світі. Період Упанішад – це час становленням класичної індійської філософії, розвитку даршан (санх'я (IV ст. до н. е.), йога (II ст. н. е.), н'яя і вайшешика (I в. н. е.), веданта і міманса (II ст. н. е.)). Ці шість релігійно-філософських систем, що визнають святість ведичних текстів, і складають зміст класичної індійської філософії.

Відповідно до вчення санх'я (IV ст. до н. е.) існує два самостійних начала: Пракриті – єдина, вічна та незмінна природа і Пуруша – різноманітність індивідуальних духів [4; с. 52–54]. У своєму неспроявленому вигляді пракриті знаходиться у рівновазі трьох сил – гун. Перша гуна – сантва – складає рівновагу, спокій та гармонію; друга – раджан – збудження, пристрасті та активність; третя – тамас – інертність, тупість та байдужість. Усі три гуни існують завжди разом, комбінуються у різних сполученнях і породжують усю різноманітність видимого світу. Пуруша – безсмертне начало, що одухотворює – відрізняється від тіла, думки, наших органів відчуттів та почуттів. Він мислиться як бездіяльний споглядач усіх процесів, що відбуваються у світі. Але у кожному конкретному житті він залучається до кругообігу сансари і відбувається змішування інтелекту та духу. Метою санх'я є очищення тіла і думки, досягнення істини.

Йога – це складна психофізична техніка, що спрямовує людину до істини. Для цього пропонується восьмирічний шлях (шлях, що складається із восьми стадій): яма – утримання від насильства, брехні, від завдання шкоди усьому живому, від ворожнечі та ненависті, гріховних зв'язків із недостойними людьми; н'яма – виконання рекомендацій по очищенню тіла та

думки, читання священних книг, постійні роздуми про божественне; асана – оволодіння правильними позами для зосередження; пранаяма – керування диханням; прат'яхара – відволікання органів чуттів від об'єктів; дхарана – утримування уваги та зосередження свідомості; дх'яна – споглядання та самадхі – найвища стадія зосередження та перехід у повністю незворушний стан. Результатом восьмирічної йоги є відокремлення духу від пракриті, набуття здібності до інтуїтивного проникнення істини [1; с.34]. Школи санх'я і йога тяжіють одна до одної як теорія – до практики. Їх діалог результується теоретичним обґрунтуванням і розробкою практичних шляхів духовного розвитку людини.

Н'я – філософська школа, що займається теорією пізнання. Умови, методи, істинність та логічність пізнання – це коло інтересів філософів цієї школи. Вони називають чотири джерела пізнання: відчуття; висновок, як узагальнення відчуття; уподібнення (знаходження відповідного до явища слова); словесний доказ. На протиставлення цим джерелам, недостовірне пізнання спирається на пам'ять і припущення. Філософи цієї школи осмислювали закони диспуту і мислення як такого.

Дуже близькою до н'я була філософська школа онтологічного спрямування – вайшешика. Її філософи намагались побудувати вчення про буття, аналізуючи космогонічні тексти давнини. Розглядаючи світ як Ціле, вони визначали його сутність, розрізняли його складові: речі, їх якості, їх рух, загальне, особливе і внутрішню властивість речей.

Вайшешика і н'я були школами теоретичного спрямування, що осмислювали загальнофілософські проблеми буття і пізнання. Це склало підстави для злиття шкіл н'я та вайшешика.

Філософська школа веданта представляла традицію релігійно-філософської думки. Варто зазначити, що веданта, як до речі і всі індійські філософські школи, під спільною тематикою поєднувала в собі варіативні вчення. В лоні веданти вирували доволі різні думки щодо співвідношення людини і Абсолюту, божественного начала і світу, щодо можливостей звільнення від сансари.

Відомий філософ Шанкара вчив про безособистісну сутність світу – Брахман, що є абсолютною реальністю. Видимий світ, зітканий магичною силою Майї, визначається як ілюзія. Мудреці

за зовнішнім вбачають істинну реальність – Брахман, яку важко визначити словами. Адже Брахман – це все, завдяки чому відбувається світ і в руїнах і в створеннях.

Людина своїм тілом прив'язана до ілюзорного світу, тому майже завжди вона не пам'ятає про власну божественну сутність. Справа філософів веданти полягає у відновленні зв'язку між божественною і індивідуальною людською сутністю. З невігластва ілюзій людину рятує «згадка» про зв'язок з вічним Брахманом. Стан єдності, гармонії Атмана, як індивідуальної сутності, з Брахманом, як всезагальною сутністю, виражається в філософському понятті Мокша, що корелюється з такими значеннями як злиття, ототожнення, всеєдність.

Філософські вчення міманси мають більш практичний, діяльнісний характер. Адже філософи цієї школи шукають істину в процесі здійснення ритуалу. Філософська школа міманса стояла «майже» на матеріалістичних позиціях. Взагалі тлумачити поняття східної філософії в словах і значеннях західної філософії є не дуже вдалою ідеєю. Філософська традиція міманси зосереджена на видимому світі, який в інших даршанах вважався примарним. Міманса спрямовує людину на успішну, ефективну життєдіяльність, яка розуміється як відтворення і виконання ритуалу. Останній є одночасно і сутністю світу, «механізмом» його існування і обов'язком (дхарма), законом життєвого порядку для людини. «Матеріалістичність» вчень міманси витікає з уявлень про те, що світ спричинює себе сам, впорядковується за рахунок традиції, ритуалу. В буденному житті людини ритуал виконує рятівну функцію, будучи і опертям, і ціллю, і змістом одночасно.

Веданта і міманса ведуть діалог в площині принципів будови світу, обмірковуючи моноістичні і дуалістичні варіації.

В полілозі староіндійської філософії особливе місце займали філософські системи бхагаватизм, джайнізм, буддизм, чарвака-локоята, які не визнавали святості Вед, за що і були визначені сучасними науковцями як неортодоксальні. Їх становлення пов'язане з третім періодом розвитку індійської філософії – періодом філософських сутр (з III–II ст. до н. е. до III–IV ст. н. е.).

Філософська школа джайнізму закінчила своє формування в I ст. до н.е. і продовжує існувати сьогодні. Як і в мімансі, в джайнізмі звернення до богів носить переважно

інструментальний характер. Джайністи досить повно розробили теорію карми: описали вісім її видів, а також можливості звільнення від неї [5; с. 55].

Джайнізм вибудовує світобачення в якому переродження душі є головною подією. Але на відміну, чи точніше в протиставлення іншим філософським школам переродження душі не є процесом світового значення, а цілковито замкнене на людині. Головним вшанувальником є джайна – переможець, людина що потрапила на неземний щабель існування. Засобом досягнення такого стану є аскетизм фізичний і моральний. Джайнізм акумулює триратне етичне вчення (три дорогоцінності – правильне знання, пізнання, життя) [5; с. 54], яке дозволяє перемогти себе, опанувати своє єство. За своїм змістом джайнізм є психологічним вченням.

Буддизм як філософське вчення оформлюється у VI ст. до н. е. Підхід буддизму до осягнення світу, а саме вчення про природу речей і шлях їх пізнання обумовили те, що буддизм виникає як філософська школа, а згодом трансформується у релігію. Закон причини і наслідку в буддизмі є всезагальним: ним чергується проявлене (Сансара) і не проявлене (Нірвана) буття ним скеровуються і життя людини. В цілому в буддизмі рух оформлює і сам світ і все, що в ньому є. Одними з сильних символів буддизму є Спалах, що синтезує буття і небуття, ілюструючи світ як процес, та Потік – він як світ одвіку нескінченний, мінливий, і постійно перероджується.

Два вчення буддизму (про природу речей і шлях пізнання) сходяться воедино у вченні про чотири шляхетних істини. Перша полягає в усвідомленні того, що земне життя людини – це лабети страждань. Друга шляхетна істина вказує на причину страждання, яка складається з 12 ланцюжків обумовленості [7; с.28]: 1) страждання (зло) обумовлене народженням; 2) народження – потягом до життя; 3) потяг до життя – розумовою залежністю від об'єктів; 4) залежність – жагою речей; 5) жага – життєвим сприйняттям; 6) чуттєвий досвід – чуттєвим дотиком до об'єктів; 7) чуттєвий дотик – шістьма органами пізнання; 8) шість органів пізнання – ембріональним періодом розвитку людини, що складається з розуму та тіла; 9) ембріон не може розвиватися без первісної свідомості; 10) первісна свідомість

обумовлена враженнями минулого життя; 11) враження обумовлені дванадцятим ланцюгом; 12) небачення істини.

Третя і четверта істини пов'язані із намірами позбавитися страждань шляхом набуття стану нірвани. Цей шлях складається з восьми ступенів і називається «восьмискладовий шлях» [7; с. 28]: 1) Правильні погляди – пізнання чотирьох шляхетних істин; 2) Правильна рішучість – це твердий намір перетворити життя у світлі істини; 3) Правильна річ – це контроль за мовленням; 4) Правильна поведінка – це утримання від невірної дії; 5) Правильний спосіб життя – це отримання засобів до життя чесним шляхом; 6) Правильне зусилля – це постійний потяг підтримувати моральність; 7) Правильний напрямок думок – це постійне утримання в пам'яті того факту, що речі за своєю природою мінливі; 8) Правильне зосередження за допомогою чотирьох стадій є послідовною сходячкою на шляху до мети – нірвани.

Школа чарвака-локаята висуває у повному сенсі слова матеріалістичне вчення. Своє щастя, а саме воно і є метою, філософи радять шукати в процесі життя, власної діяльності. Можливо проводити паралелі між їх вченням про першоеlementи світу (вода, вогонь, повітря, земля) і натурфілософією ранньоантичних філософів. Філософські погляди чарвака-локаятиків атеїстичні, вони вірять у переходи речей, і явищ із одного стану в інший.

Підсумовуючи зазначимо, що стародавня філософія являє собою змістовний полілог з приводу питань будови світу і призначення людини. Ортодоксальні філософські школи діалогізують між собою в площині теорія-практика. Неортодоксальні тчуть діалог в площині особистісне-всезагальне. Діалог ортодоксальних і неортодоксальних філософських шкіл відкриває внутрішній процес народження думки, її натхнення протиріччями в якому зникають будь-які обмеження – релігійні, атеїстичні, натурфілософські, метафізичні, суб'єктивні, об'єктивні, матеріалістичні, ідеалістичні тощо. Останнє, власне і засвідчує рух філософського процесу.

3. Філософія Стародавнього Китаю

Як і в Стародавній Індії, в Стародавньому Китаї філософські ідеї також ведуть своє походження з міфологічних текстів. З

архаїчних міфів до старокитайської філософії потрапляє фундаментальний принцип, втілений і в абстрактних і в персоніфікованих образах – принцип Неба («тянь»). Початком розвитку китайської філософії вважають першу половину I тисячоліття до н. е., що була плідною на літературні твори поетичного, історичного, юридичного, філософського змісту. І хоча автори їх невідомі, ці книги відіграли важливу роль в становленні старокитайської філософії. Такими є Книга пісень («Ші цін» – XI–VI ст. до н. е.), що склала зразки китайської поезії; Книга історії («Шу цін» – початок I тис. до н. е.), що стала основою діловодства; Книга порядку («Лі шу» – IV–I ст. до н. е.), в якій описувалися політичні, релігійні і інші церемонії; Книга весни і осені («Чунь цю» – VII–V ст. до н. е.), яка зберігала зразки етичної мудрості; Книга перемін («І цін» – XII–VI ст. до н. е.), яка відрзнялася онтологічною проблематикою.

Як індійські Упанішди, так і китайська Книга перемін є зібранням перших філософських понять: принцип протилежностей «ін» і «янь»; «дао» – шлях усіх речей; «три заданості» – небо, земля і людина.

Онтологічна проблематика в старокитайській філософії найвиразніше представлена в даосизмі. Засновником цієї філософської школи є Лао-Цзи (старий вчитель), якого вважають старшим сучасником Конфуція.

Центральне поняття даосизму – поняття Дао – дає універсальну відповідь на питання про походження і спосіб існування всього сущого. Воно безіменне, проявляється всюди, оскільки є «джерелом» речей, але не є самостійною субстанцією або сутністю. Згідно Дао, світ перебуває в спонтанному, непереборному русі, що впорядковується за принципами «ін» і «янь». Завдяки «ін» і «янь», дао набуває внутрішню власну силу – «де». Дао є основою всього без власної енергетичної діяльності. Дао – це порядок, що обумовлює зміни, перебіг яких є константою світу. [5; с. 62]. І людина має цілковито утримуватися в межах природного закону. Поняття У-вей – зайва дія – визначає дії, які знаходяться поза межами закону, тобто стоять на заваді загальної ходи змін. Для людини важливим є дотримання «міри речей».

Питання державного устрою і суспільної організації набули в Китаї особливої актуальності в зв'язку з об'єднанням земель в

імперію у III ст. до н. е. Запит на державні проекти обумовив розвиток нового етапу вчення конфуціанства (засновник Кун Фу-цзи, VI ст. до н. е.).

В етиці Конфуція найголовнішою визначається соціальна функція людини. «Початкове поняття порядок («лі») визначає норми конкретних стосунків, дій, прав і обов'язків це – рівень зразкової ідеї. Порядок наповнюється доброчинністю («де») і призводить до виявлення людяності («жень»). Людяність («жень чжен») – основна з усіх вимог, які ставляться до людини. Якщо правитель ігнорує цей принцип, а особисту силу, дану знанням, замінює тиранією («ба»), народ має право його усунути» [5; с. 64]. Виховання, за Конфуцієм, – це гідне виконання соціальної функції. Для дотримання субординації і порядку Конфуцій виробляє принцип справедливості та виправлення («і»), хоча вважає, що мудрістю можуть володіти лише представники аристократії. Гідною моделлю держави Конфуцій вважає гарну родину.

Критичну позицію щодо конфуціанства займали моїзм і легізм. Головна увага в моїзмі (засновник Мо-Ді (479–391 рр. до н. е.)) приділяється проблемам соціальної етики, в якій все суворо регламентовано. Сенс навчання у школі Мо-Ді полягав в реалізації ідей загальної любові, успіху, взаємної корисності. Особливу увагу моїсти приділяли принципу прагматичної доцільності, намагаючись додержуватися його у всіх видах діяльності, зокрема у праці.

Цілі моїстів і конфуціанців збігаються – держава має бути міцною і впорядкованою. Але в засобах філософські школи розходяться. «Конфуціанці відстоюють права спадкової аристократії і вимагають перенесення родинних відносин на суспільні (повага до батька, старших, до правителя). Моїсти, спираючись на архаїчний авторитет Неба, висувають доцільність, всезагальність і єдність основними принципами управління. Державний лад на пропозицію конфуціанців має триматися на вшануванні і підкоренні правителю і сановникам. Моїзм же урівнює всі прошарки населення перед Небом, вимагає від правителя дотримання волі Неба (справедливості)» [1; с. 48].

В тлумаченні закону і конфуціанці і моїсти залишаються при своєму – перші підносять ритуал до рівня закону, другі – ототожнюють закон з волею неба і людинолюбством. Конфуціанство і моїзм у кожному пункті своїх вчень протирічать

одна одній, розширяючи в такий спосіб межі власних уявлень, сповнюючи розуміння того, на яких засадах має зігратися суспільство. Те ж стосується ідей філософської школи легізму. Нажаль, їх категоричність і жорсткість безпосередньо вплинула на трагічні події в китайському суспільстві.

«Згідно з вченням представників школи легізму, порядок у суспільстві – це лише суто зовнішнє приховування недоліків. Прагнення людини до особистого успіху слід використати у формуванні суспільних відносин. Підданий продає свої здібності, щоб натомість одержати корисне і вигідне. Правитель тільки видає закони і укази, не вникаючи в інтереси суспільства, бо в рамках цих законів вироблено лише систему нагород і стягнень» [5; с. 67]. Легісти впевнені в тому, що природа людини є злою. З цієї причини впливати на хибну природу людини можливо лише з позицій жорстокого контролю. В такій державі філософія і мистецтво шкідливі, бо багатозначні. Впровадження ідей легізму в життя прискорило розпад імперії Цинь, після чого «школа закону» об'єдналась з конфуціанством, утворивши синтез ритуалу «Лі» та закону «Фа».

Підсумовуючи зазначимо, що в старокитайській філософії онтологічна концепція даосизму сповнюється соціально-антропологічними теоріями конфуціанства, маоїзму і легізму. Між останніми відбувається змістовний філософський діалог результати якого мають цінність і для сучасних державних проєктів. Як світо рефлексія, старокитайська філософія являє пропозицію пристосування людини, яка має органічно вписатись у світову цілісність: взявши до уваги фундаментальні підвалини основ буття, дотримуватись законів світу.

4. Особливості Східного світобачення

Філософія Стародавнього Сходу є найстарішою рефлексією людства. Вона насичена символами, які зовнішньою оболонкою мають художній образ, а внутрішнім змістом – сенс продукт інтелектуального зусилля. Вона тісно переплетена із міфологією і релігією, і поряд з цими формами духовної сили людини займає достойне місце.

Філософія Сходу – це плід інтелектуалізації інтуїції. Її шлях – отримання знання через споглядання, в процесі медитації. Її

вимоги – універсальні морально-етичні цінності. Її мета – духовний розвиток людини, вищі щаблі її існування. Її методи – це тяжка щоденна праця над собою. За формою думки східна філософія метафорична, чудернацько-казкова, а за висотою польоту – «обійняла Всесвіт».

Не тільки своєю стародавністю привертає Східна філософія увагу сучасної людини. Наближаючи нас до архаїчних джерел, вона являє приклад повноцінного інтелектуального зусилля: формулювання проблеми і винайдення способів її розв'язання.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть періоди староіндійської філософії.
2. Як пов'язані Сансара і Карма?
3. Яким бачилося призначення людини стародавнім індієм?
4. Назвіть напрямки староіндійських духовних практик.
5. Які школи індійської філософії називають класичними?
6. Що означає ортодоксальність і неортодоксальність філософських шкіл в Стародавній Індії?
7. Охарактеризуйте уявлення про буття в даосизмі.
8. Чим схожі соціальні проєкти конфуціанства і маїзму?
9. Назвіть найнебезпечнішу для людини ідею маїзму.
10. Назвіть особливості Східного філософствування.

Основна література

1. Бондаревич І. М. Філософія: діалог мислителів, епох, цивілізацій / І. М. Бондаревич. – Запоріжжя, ЗНТУ, 2012. – 252 с.
2. Пазенок В. С. Філософія: навч. посіб. / В. С. Пазенок. – К. : Академвидав, 2008. – 280 с. (Серія «Альма-матер»).
3. Причепій Є. М. Філософія: підручник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К. : Академвидав, 2009. – 592 с. (Серія «Альма-матер»).
4. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К. : Книга, 2005. – 528 с.
5. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; [за ред. І. Ф. Надольного] – 6-те вид., виправ. і доп. – К.: Вікар, 2006. – 455 с.

Додаткова література

1. Філософія : хрестоматія для практичної роботи студентів: у 3 ч. / уклад.: В. В. Хміль, А. М. Малівський, О. П. Варшавський; Дніпропетр. нац. ун-т залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна. – Д.:

Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна, 2011. – Ч. 1. – 61 с.

2. Философия: Энциклопедический словарь / [под ред. А. А. Ивина]. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с.

3. Читанка з історії філософії: У 6 кн. / [під ред. Г. І. Волинки]. – К. : Дніпро, 1992. – Кн.1: Філософія Стародавнього світу / [під ред. Г. І. Волинки]. – 207 с.

4. Пахомов С. В. Способы духовного поиска в индийской традиции / С. В. Пахомов // Путь Востока. Проблема методов: материалы IV Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. – Серия «Symposium». – Вып. 10. – С. Пб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 23–28.

5. Чумарна М. І. Буття і небуття таємниці творення світу. 50 міфів народів світу / М. І. Чумарна. – Тернопіль: Богдан, 2011. – 176 с.

Використана література

1. Бондаревич І. М. Філософія: діалог мислителів, епох, цивілізацій / І. М. Бондаревич. – Запоріжжя, ЗНТУ, 2012. – 252 с.

2. Пазенок В. С. Філософія: навч. посіб. / В. С. Пазенок. – К. : Академвидав, 2008. – 280 с. (Серія «Альма-матер»).

3. Пахомов С. В. Способы духовного поиска в индийской традиции / С. В. Пахомов // Путь Востока. Проблема методов: материалы IV Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. – Серия «Symposium». – Вып. 10. – С. Пб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 23–28.

4. Причепій Є. М. Філософія: підручник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2009. – 592 с. (Серія «Альма-матер»).

5. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К: Книга, 2005. – 528с.

6. Губерський Л. В. Філософія: навч посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; [за ред. І. Ф. Надольного] – 6-те вид., виправ. і доп. – К. : Вікар, 2006. – 455 с.

7. Ярошовець В. І., Історія філософії: Підручник / Ярошовець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. та ін.; за ред. В. І. Ярошовця. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. – 774 с.

ТЕМА 3. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Мета й завдання лекції: полягає в тому, щоб студенти, майбутні спеціалісти, магістри, науковці збагатили свій інтелектуально-творчий потенціал знанням філософії Стародавньої Греції; зрозуміли античну філософію як теоретичну основу Давньогрецького і взагалі людського світобачення; глибоко засвоїли специфіку філософії Античності, ідеї якої являють собою вищий ступінь розвитку філософської думки рабовласницького суспільства; сприйняти світоглядно-гуманістичний, виховний зміст філософії Стародавньої Греції, її людинно-творчу природу, адже такі виміри людського існування як буття й небуття, життя та смерть, суб'єкт та об'єкт, культура, мова, виробництво, техніка, економіка беруть початок у концепціях філософії античності.

План лекції:

1. Досократівська філософія: натурфілософія ранньої античної філософії.

2. Виникнення протилежності діалектики та метафізики. Геракліт.

3. Боротьба матеріалізму та ідеалізму в добу занепаду афінської рабовласницької демократії. Вчення Сократа, Демокрита, Платона, Аристотеля.

4. Філософія доби еллінізму: епікуреїзм та стоїцизм.

Основні поняття:

Космоцентризм – філософський напрямок античності, система філософських поглядів, що з'явилася в Стародавній Греції, за якою світ сприймається як космос, різноманітний, гармонійний і, водночас, здатний вселити жах. Всі явища навколишнього світу розглядалися через призму космосу.

Натурфілософія – (від лат. natura – природа), філософія природи, уможлядне тлумачення природи, що розглядається в її цілісності. Кордони між природознавством і Н., її місце у філософії історично мінялися. Найбільш значну роль Н. грала в давнину. Фактично Н. з'явилася першою історичною формою філософії. Старогрецькі натурфілософи висунули ряд гіпотез, що зіграли значну роль в історії науки: до них перш за все

відноситься атомістична гіпотеза. Надалі Н. зазвичай іменувалася фізикою або фізіологією, тобто вченням про природу. Само поняття «Н.» (philosophia naturalis) сходить до стоїцизму (Сенека).

Логос – (греч. λόγος), термін старогрецької філософії, що означає одночасне «слово» (або «пропозиція», «вислів», «мова») і «сенса» (або «поняття», «думка», «підстава»); при цьому «слово» береться не в плотсько-звуковому, а виключно в смисловому плані, але і «сенса» розуміється як щось явило, оформлене і остільки «словесне». З побутової сфери в поняття «Л.» увійшов ще момент чіткого числового відношення – «рахунки», а тому і «звіту» (lógon didónai – «віддавати звіт»). Л. – це відразу і об'єктивно даний зміст, в якому розум повинен «віддавати звіт», і сама ця «звітуюча» діяльність розуму, і, нарешті, кризна смислова впорядкованість буття і свідомості; це протилежність всьому несвідомому і безсловесному, безмовному і безвідповідальному, безглуздому і безформному в світі і людині.

Ідея – (греч. idéa), форма збагнення в думці явищ об'єктивної реальності, що включає свідомість мети і проєкції подальшого пізнання і практичного перетворення світу. Поняття І. було висунуто ще в античності. Демокріт називав І., неделімімі уможестігасимі формами, атоми; для Платона І. – це ідеальна суть, позбавлена тілесності і що є достовірно об'єктивною реальністю, що знаходиться поза конкретними речами і явищами; вони складають особливий ідеальний світ.

Атом – (від грецьк. atomos – неделіміий), частка речовини мікроскопічних розмірів і дуже малої маси (мікрочастка), найменша частина хімічного елементу, що є носієм його властивостей.

Матерія (лат. materia – речовина) – це безконечна безліч всіх об'єктів, що існують в світі, і систем, субстрат будь-яких властивостей, зв'язків, стосунків і форм руху. М. включає у себе не лише всі безпосередньо спостережувані об'єкти і тіла природи, але і все ті, які в принципі можуть бути пізнані в майбутньому на основі вдосконалення засобів спостереження і експерименту. Весь світ, що оточує нас, є рухомим М. в її нескінченно всіляких формах і проявах, зі всіма її властивостями, зв'язками і стосунками.

Софісти (від грецьк. sophistes – умілець, винахідник, мудрець, лжемудрець), термін, яким в старогрецькій літературі позначали: 1) розумних, винахідливих, майстерних, знаючих людей, інколи людей спеціальної професії; 2) у вузькому сенсі – вчителів мудрості і красномовства, філософів 2-ої половини 5–1-ої половини 4 вв.(століття) до н.е.(наша ера), які вперше в Греції стали викладати своє мистецтво за гроші. Найбільш значними С. були Протагор, Горгий, Гиппій, Продік, Антифонт, Критій.

Субстанція (лат. substantia – суть, щось лежаче в основі), об'єктивна реальність, що розглядається з боку її внутрішньої єдності; матерія в аспекті єдності всіх форм її руху; гранична підстава, що дозволяє зводити плотське різноманіття і мінливість властивостей до чогось постійного, відносно стійкому і такому, що самостійно існує. Відповідно до загальної спрямованості певній філософській концепції вичислюють одна С. (монізм), дві С. (дуалізм) або безліч С. (плюралізм).

Стоїцизм (від грецьк. stoa – портик), одне з головних перебігів філософії еллінізму і римської – поряд з епікурейською школою і скептицизмом . Філософська школа стоїків отримала свою назву від «живописної Стої» – афінського портика, де вона поміщалася.

1. Досократівська філософія: натурфілософія ранньої античної доби

Антична філософія виникла в грецьких містах-державках («полісах») на межі 7–6 ст. до н.е. Спочатку на західному узбережжі Малої Азії (о. Іонія), потім в грецьких містах Південної Італії, у грецьких містах острова Сицилія та у власно Греції – в Афінах (5 ст. до н.е.). Переживши період блискучого розквіту у 6–5 ст. до н.е. філософія античної Греції продовжувала розвиватись в епоху виникнення монархії О. Македонського (4 ст. до н.е.), а потім під владою Римської імперії включно до початку 6 ст. н.е.

Філософія Стародавнього Риму виникла у кінці республіканського періоду Рима (2–1 ст. до н.е. і розвивалась паралельно з грецькою філософією – в часи Римської імперії приблизно до часів її занепаду (кінець 5 – початок 6 ст. до н.е.).

Тому в розвитку античної філософії можна приблизно окреслити чотири основні етапи: перший етап (6–5 ст. до н.е.) визначається як досократівський; другий етап – приблизно з

половини 5 ст. до кінця 4 ст. до н.е. – визначається як класичний. Він характеризується впливом та діяльністю Сократа, Платона, Аристотеля; третій період (кінець 4–2 ст. до н.е.) визначається як елліністичний; четвертий період (1 ст. до н.е.–5–6 ст. н. е.) приходить на той час, коли вирішальною силою античного світу став Рим. Цей період пов'язаний з грецькою культурою, а в філософії він є хранителем спадщини грецької філософської думки.

Старогрецька філософія виникла не в містах Греції, а в іонійських містах західного узбережжя Малої Азії, бо тут раніше, ніж у Греції, виникло рабовласницьке виробництво, торгівля високий рівень духовної культури.

Перші матеріалістичні вчення виникли у 7–6 ст. до н.е. у Милеті. Милетська школа знайома як перша філософська школа, яка вперше свідомо поставила питання про першооснову усього існуючого. Мислителі цієї школи: Фалес, Анаксимандр, Анакдимен підняли питання, звідкіля усе виникає та у що усе повертається. Тобто на першому місці у них стоїть питання про сутність світу. Мислителі шукали початок походження та мінливості усіх речей. Першооснову вони розуміли не як мертву матерію, а як речовину живу в цілому і в частинах, яка має душу та рух.

Представники милетської школи питання про сутність світу вирішували по-різному, але їхні погляди мають загальний знаменник: основу світу вони бачать у певному матеріальному принципі. Можна стверджувати, що ця перша грецька філософська школа стала на позиції стихійного матеріалізму: мислителі цієї школи інтуїтивно розуміли світ як матеріальний. Разом із стихійним матеріалізмом в мисленні цих філософів була присутня і стихійна діалектика. Стихійний матеріалізм милетської школи був подоланням старих релігійно-міфологічних уявлень про світ. Усі три філософи милетської школи нарівні з філософськими та природознавчими питаннями займалися різнобічною практичною діяльністю: зібрані ними знання були для них елементами цілісного світогляду [2].

Першим милетським філософом був Фалес (кінець 7 – перша половина 6 ст. до н.е.). Він об'єднав практичну діяльність з глибоким вивченням природи. Фалес вважав, що усе існуюче виникло із деякої вологої першоречовини, води. Усе народжується із цього першоджерела. Воду він розумів не як

конкретну форму або персоніфікацію міфологічної сили, а як аморфне, текуче об'єднання матерії. Можна вважати, що Фалес підійшов до визначення води, як основи усього існуючого шляхом абстракції. У праоснові Фалеса, у «нескінченній воді» зберігається потенція подальшого розвитку.

Анаксимандр подібно Фалесу, своєму вчителю, цікавився питанням побудови світу, географії, фізики, походження життя і людини. Як і Фалес, Анаксимандр не тільки мислитель, збираючий знання та переробляючий їх у цільне уявлення про світ. Філософ використовує здобуті знання на практиці. Він вперше малює карту землі і будує щось подібне небесному глобусу.

Анаксимандр вважав, що простір з самого початку був заповнений речовиною. Ця речовина не могла бути жодною з визначених, відомих нам речовин, ні водою, ні якоюсь іншою речовиною. Першоречовина була невизначеною; включала у себе усі види речовин, які потім виділилися з «теплого» та «холодного», а потім розмістились у світовому просторі в залежності від ваги та кількості. Не маючи кордонів «невизначена» речовина називається «апейрон», який не визначено ні як повітря, ні як вода, ні як щось інше. Апейрон Анаксимандра є безмежним і невизначеним у просторі і часі. Стихійне матеріалістичне розуміння світу Анаксимандром приблизно таке ж, як і у Фалеса. Його діалектичний підхід теж стихійний, але більш чіткий.

Милетський філософ Анаксимен (528–524 р. до н.е.) розробив нові уявлення про світ. Він вважав, що першоречовиною не може бути ні «апейрон» Анаксимандра, ні вода Фалеса. На його думку, для того, щоб відповісти на питання про першоречовину, необхідно пояснити той процес, за допомогою якого із першоречовини виникають невідомі нам речі природи. Першоречовиною Анаксимен оголошує повітря. Якраз повітряю притаманні процеси розрядження, згущення, за допомогою яких з нього виникають усі речовини. Повітря було для Анаксимена не тільки першопочатковою стихією, але і початком життя і психічних явищ. Як і його попередники – милетці Фалес, Анаксимандр і Анаксимен, виходить з уявлення про загальну мінливість: усі речовини здатні сприймати різні форми і засоби об'єднання та роз'єднання часток за допомогою процесу згущення та розрідження.

Матеріалістичний спосіб пояснення світу, до якого прагнуть філософи милетської школи, є зброєю непримиримої боротьби проти старого релігійно-міфологічного розуміння світу як ідеології родової аристократії. Характерною рисою цієї першої історичної стадії матеріалізму є його зв'язок з науковим пізнанням та з прогресивними соціальними силами того часу. З втратою Милетом політичної самостійності (початок 6 ст. до н.е.) зупинився розвиток філософії в цьому місті [3].

2. Виникнення протилежності діалектики та метафізики Геракліт, Піфагор

Іншою видатною філософською школою Південної Італії є піфагорійська, яку заснував мислитель з грецького сходу Піфагор із Самоса (580–500 рр. до н.е.). Реконструвати його філософські погляди важко, бо від цієї школи залишилось дуже мало матеріалу. Сам Піфагор нічого не писав, а у вченні, заснованим ним, відбулась у 5 і 6 ст. до н.е. значна еволюція. Подібно Фалесу він відвідав Єгипет, де по знайомився із здобутками в математиці та астрономії, з релігійними і філософськими ідеями, які значною мірою вплинули на його філософські та релігійні погляди.

Значну увагу Піфагор і піфагорійці приділяли математиці. Вважається, що Піфагор першим обґрунтував так звану теорему Піфагора. Можна сміливо стверджувати, що Піфагор та його послідовники закладають основи теорії чисел та принципу арифметики, використовують арифметику для рішення геометричних завдань.

Інтерес Піфагора і піфагорійської школи до чисел та взаємовідносин між ними призвели до абсолютизації і містики чисел. Числа були підняті до рівня реальної сутності усіх речей: початком усього піфагорійці оголосили числа. Піфагорійці вважають головними числами перші чотири числа арифметичного ряду – одиницю, двійку, трійку, четвірку. У геометричній інтерпретації цим числам відповідають: точка, пряма, квадрат, куб. Сума цих основних чисел становить число «десять», яке піфагорійці вважали ідеальним числом.

Піфагорійське вчення на початку його розвитку можна вважати історично першою спробою вивчити кількісну сторону світу, пояснити кількісні відносини між реально існуючими речами. Можливість мисленої маніпуляції з числами призвела до відриву чисел від об'єктивної реальності: числа розуміються як

самостійно існуючі об'єкти. Вони оголошуються піфагорійцями сутністю речей. За допомогою такої мисленої операції піфагорійці приходять до ідеалістичного розуміння дійсності. Таким чином, у вченні піфагорійської школи, на відміну від милетської, уже виразно виявляються ідеалістичні ідеї. Піфагорійське вчення уявляє собою об'єднання ідеалізму та метафізики. Це все разом з містичними елементами (віра в переселення душі людини після смерті) створює умови для його сприйняття християнською філософією [1].

Другим після Милету осередком старогрецької філософії було місто Ефес, батьківщина філософа Геракліта (530–470 рр. до н.е.). Геракліт за походженням був аристократом, який відмовився від участі у політиці. Філософський трактат Геракліта називається «Про природу». Від нього залишилось 130 фрагментів, які дозволяють реконструювати вчення філософа. Найбільш важливими для нас є ті фрагменти, які відносяться до способу пояснення сутності та розвитку світу як цілого.

Початковим пунктом свого вчення Геракліт зробив уявлення про мінливий характер усього існуючого. Подібно милетським філософам він вважав, що все існуюче створено із конкретної речовини. За основу усього він узяв вогонь. У розумінні Геракліта вогонь, з одного боку, подібний праматерії у представників милетської школи, і є як першооснова світу (архе), так і основним елементом (стойхерон).

Першоречовина природи – вогонь: світ виникає із вогню і знов згорає у конкретні періоди згідно долі. Вибір вогню у якості першоречовини у Геракліта не випадковий, він обумовлений не стільки астрономічними уявленнями, скільки поглядом Геракліта на характер життя природи. Світ залишається в основі вогнем, не дивлячись на його перетворювання. З іншого боку, це поняття, за Гераклітом, постає у якості конкретного методологічного принципу. Вогонь є для нього найбільш адекватним символом динаміки розвитку, постійних змін.

За Гераклітом, світ або природа знаходиться у постійному процесі змін, а з всіх природних речовин найбільш здібний до змін, найбільш рухливий вогонь.

У розумінні розвитку як єдності та боротьби протилежностей Геракліт зайшов найбільш далеко. Тому філософа вважають одним із засновників стихійної діалектики. Головною рисою

стихійної діалектики Геракліта є уявлення про вічні зміни усього існуючого та про боротьбу протилежностей як причини змін: війна є батьком усього. Зіткнення і єдність протилежностей є типовим для поглядів Геракліта.

У Геракліта ми знаходимо і інші спостереження, які являються відгадкою основних рис діалектики. До них відносяться, наприклад, універсальність розвитку Центральним мотивом його вчення був принцип «усе тече». Постійний хід розвитку Геракліт порівнював з течією ріки, у яку не можна увійти двічі. Постійні зміни Геракліт пояснює різними засобами: «одне і теж є молодим і старим, живим і мертвим, бо це, змінившись, стає іншим, а інше, змінившись, стає цим». Філософ стверджує, що процес змін якостей речей відбувається не яким-небудь чином, а перетворенням у свою протилежність. У боротьбі протилежностей виявляється їхня внутрішня тотожність. Перехід протилежностей один в одну зберігає загальну для обох тотожну основу. Стихійна діалектика Геракліта міцно пов'язана з його стихійним матеріалізмом.

Геракліт один із перших звертає увагу на характер людського пізнання. Пізнання намагається досягти сутності, тобто логос (закон). Логос є вічним, як і нестворений ніким світ. Хто не розуміє логос, на думку філософа, той не може зрозуміти нічого у розвитку світу. Людська свідомість – душа – підкорена логосу. Тому діалектика Геракліта є об'єктивною діалектикою. Це діалектика розвитку об'єктивно існуючого світу.

Геракліт приділяв значення оцінці відношення світу до пізнання, тому він підкреслював, що усі якості світу завжди відносні, релятивні.

Філософія Геракліта є вершиною стихійного діалектичного розуміння світу не тільки у досократівській філософії, але і в античній філософії взагалі [1].

3. Боротьба матеріалізму та ідеалізму в добу розквіту афінської рабовласницької демократії. Вчення Сократа, Демокрита, Платона, Аристотеля

У 5 ст. до н.е. у багатьох містах Греції на зміну політичної влади родової аристократії прийшла влада рабовласницької демократії. Розвиток утворених нею нових виборних установ

породив необхідність навчання людей, що володіють мистецтвом судового та політичного красномовства. Оскільки тоді не було розподілу між філософією та спеціальними конкретними науками, а також те значення, яке мала філософія у суспільстві, призвели до того, що мислителі тієї доби не тільки навчали політичним знанням, праву, але і пов'язували їх з загальними питаннями філософії і світогляду. Їх стали називати софістами, тобто мудрецами, вчителями мудрості (Протагор (481–411 рр. до н.е.), Горгій, Гиппій, Продик).

Вчення Протагора склалося на основі перероблених у дусі релятивізму вчень Демокрита, Геракліта, Парменіда, Емпедокла. Він був матеріалістом і визнавав відносність усіх уявлень. Найбільшим характерним для представників цієї школи є тезис про відносність людських понять, етичних норм і оцінок. Представник софістики Протагор виразив його наступними словами: «Людина є мірою усіх речей: існуючих – у тому, що вони існують, і не існуючих – у тому, що вони не існують». Це свідчить про те, що нові вчителі філософії стали доводити до надзвичайності думку про відносність усякого знання.

Учнем софістів, а потім їхнім супротивником став філософ Сократ (469–399 рр. до н.е.) із Афін. Він був першим видатним мислителем, який сприяв виникненню вчень об'єктивного ідеалізму. Сократ також поклав початок класичному періоду в розвитку античної філософії. Так як сам Сократ нічого не писав, то зміст його вчення може бути встановлений шляхом критичних порівнянь повідомлень про Сократа, які залишили його учні та сучасники. Сократ поглиблює тему людини і свідомості, яка увійшла в грецьку філософію завдяки філософам-софістам. У центрі уваги філософів класичного періоду старогрецької філософії, на відміну від ранньої грецької філософії, стала людина, свідомість, проблеми моралі, права, війни і миру, доброчинності, політики взагалі, які стосувались більшості афінських громадян [2].

Філософія у розумінні Сократа не повинна займатися вивченням природи, а вона є вченням про те, як треба жити. Тому Сократ виступає проти ранніх фізиків, засуджує емпіричне пізнання природи, досить різко оцінює пізнавальне значення органів почуттів. Знати людина може тільки те, що у її владі. Істинне знання людина може мати тільки про душу. Головна

задача пізнання – самопізнання: «пізнай самого себе». Знання є знаходження загального (або єдиного) для цілого ряду речей. Таким чином, знання є поняття про предмет і досягається за допомогою визначення поняття. Визначення це особливо важливе в етиці. За Сократом, не тільки кожний окремих вчинок людини повинен керуватись певною метою, але, крім того, повинна існувати єдина загальна і найвища мета, якій підкоряються усі окремі цілі і яка уявляє собою найвище благо. Ця думка відрізняє вчення Сократа від релятивізму софістів.

У своїй етиці Сократ отожднює добродетельність зі знанням. Поведінка людини визначається її уявленням про доблесть, благо: нема людини, котра, знаючи, що є добро, зробила б зло. Таким чином, Сократ зводив усі дурні дії до простого незнання або помилки, а мудрість – до досконалого знання. Ось чому філософія як шлях до знання вважається Сократом засобом формування громадянина, справедливої держави. Цей етичний раціоналізм Сократа викликав дивування у його сучасників. У своїй основній тенденції філософія мислителя ідеалістична. Ідеалізм Сократа особливо виявляється у відмові від пізнання зовнішнього світу, який є творінням божества, а основою, сутністю світу є духовний принцип». Говорячи сучасними термінами, основне питання філософії Сократ вирішує ідеалістично.

Сократ розповсюджував свої погляди у розмовах та дискусіях. З них сформувався філософський метод Сократа. Його метою було досягнення істини шляхом знаходження протиріч у ствердженнях слухачів. В цьому і полягає сутність так званої сократівської «іронії». Сократ підкреслював, що метою його філософського вчення є прагнення допомогти людям, щоб вони знайшли «самі себе». Тому разом з «іронією» (сумнівом) тісно пов'язана «маєвтика», тобто Сократ допомагав своїм слухачам досягти нове пізнання як основу істинної моралі, добродетельності, поведінки людини.

Головною метою методу Сократа було знаходження моральної основи окремих випадків людської поведінки. Досягненню цієї мети повинна служити специфічна індукція. Треба підкреслити, що Сократ заклав основу суб'єктивної діалектики, тобто діалектики процесу пізнання [3].

В 5 ст. до н.е. виникає нова форма матеріалізму – атомістичний матеріалізм, найбільш видатним представником якого був філософ

Демокрит (460-поч. 4-го ст. до н.е.). Засновником старогрецького атомізму був Левкіп. Він сформував основні положення атомістичного світогляду, згідно з яким усе в світі складається з простих, неподільних, дрібних часток (атомів) та порожнечі.

Демокрит за своє довге життя зібрав велику кількість знань. Його роботи являють енциклопедії пізнання того часу. Історики називають більш 70 найменувань його робіт з фізики, хімії, етики, математики, музики, риторики, астрономії.

Початкове положення атомістичної системи Демокрита – теза про існування порожнечі та атомів, які утворюють своїми нескінченно різноманітними об'єднаннями усі складні речі. Атоми не можна бачити, їх можна тільки мислити. Філософ розпізнає світ атомів як істинний і пізнавальний та світ чуттєвих речей, які складаються з атомів. Атоми за Демокритом, нескінченні за формою, кількістю, розмірами. Демокрит вважає, що атоми відрізняються за формою, порядком та положенням. Ці першопочаткові відмінності знаходяться в основі усіх відмінностей, які спостерігаються: атоми незмінні і не мають конкретних якостей. Концепція атомізму визнає, таким чином, уявлення про нестворюваність та неспотворенність матерії.

Мислитель вперше в історії філософії ставить питання про єдність руху та матерії: атомам властивостей рух; вони рухаються у порожнечі; рух не має початку, тобто він вічний, перший рух ніколи не був поданий атомам, тобто він є засобом існування матерії. Рух передається зіткненням атомів і цей рух є головним джерелом розвитку. У Демокрита мова йде про рух механічний. Таким чином, мислитель запропонував варіант механістичного пояснення світу. Атомізм відкидає положення про нерухомість буття, оскільки це положення не дає можливості пояснити рух і зміни, які відбуваються в чуттєвому світі.

Атомістичний світогляд Демокрита поширюється на вчення про життя і душу: душа складається з вогненних атомів і є тимчасовим поєднанням, тому мислитель відхиляє ідею безсмертя душі.

Матеріалістичному вченню Демокрита про буття відповідає матеріалістичне вчення про пізнання. Початком пізнання Демокрит визнавав почуття, яке є необхідним джерелом пізнання але недостатнім.

Існують предмети та їхні якості, які недосяжні почуттям. Такі якості речей досягають тільки розумом, і тільки це пізнання може бути достовірним. Так, ми бачимо, не чуємо, не відчуваємо порожнечі, атомів, з яких складаються речі. Але ми впевнені в їхньому достовірному існуванні за допомогою розуму [3].

Філософія Демокрита становить найбільш досконалий матеріалістичний спосіб мислення у Стародавньої Греції. Матеріалістичну лінію в грецькій філософії звать лінією Демокрита. Вчення Демокрита є великим кроком вперед розвитку старогрецького матеріалізму. Атомістична теорія побудови матерії стала основою подальшого розвитку теоретичного природознавства. На прикладі Демокрита особливо яскраво виявляється глибокий зв'язок матеріалістичної філософії з наукою про природу. Матеріалістична філософія Демокрита поставила питання, рішення яких стало одним із важливіших завдань у послідовному розвитку природознавства та філософії.

До кінця 5 ст. до н.е. головним типом старогрецької філософії був матеріалізм. У філософії Платона (427–347 до н.е.) старогрецький ідеалізм виступає у формі світогляду, яке протистоїть матеріалізму. З цього часу матеріалізм та ідеалізм існують як оформлені протилежності двох основних напрямків у розвитку старогрецької філософії й усієї послідовної. «Лінія Платона» – це лінія ідеалізму в історії філософії. Філософське вчення Платона обіймає велике коло питань про буття, про світ і його походження, про душу і пізнання, про суспільство, мистецтво, виховання. На погляди мислителя вплинула філософія Піфагора, Геракліта, Сократа, який був вчителем Платона.

За вченням Платона світ чуттєвих речей не є світ істинно існуючий: чуттєві речі постійно виникають та гинуть, змінюються та рухаються. Справжня сутність чуттєвих речей, їхні причини – безтілесні, духовні, неподільні, вічні форми назвав «ідеями», видами («ейдосами»). По відношенню до чуттєвих речей «ідеї» («види») є одночасно і їхніми причинами, і зразками, за якими були створені ці речі, і цілі, до яких прагнуть істоти чуттєвого світу, і поняття – про загальну основу речей. Однак, за Платоном, одного лише існування «ідей» або «видів» недостатньо для появи речей чуттєвого світу. Оскільки ці речі мінливі, то вони повинні бути обумовлені не тільки буттям, але і

«небуттям». Це «небуття» Платон ототожнює з «матерією», яка є областю неприпиняючого руху, виникнення та змін. Матерія об'єднується з «видами» («ідеями») і перетворює кожну ідею, в чуттєві речі. Платон відриває від реальних, предметів духовні, нематеріальні «ідеї», які існують самостійно поза світом.

В той час як атомісти вважали тілесними атомами, а небуття зводили до порожнечі, то у Платона небуття є «матерія», а буття – безтілесні «ідеї» («види»). Таким чином, вчення Платона є об'єктивний ідеалізм, тому що матеріальне розглядається як утворене від нематеріальних, вічних, незмінних «ідей» або «видів», існуючих незалежно і поза свідомістю людини. Це розуміння буття і небуття лежить в основі вчення мислителя про чуттєвий світ, який є щось середнє між царством безтілесних «ідей» та царством «небуття» або матерії. Все, що існує в чуттєвих речах від буття, дають «види» («ідеї») як їхні причини.

Область ідей, за Платоном, формує систему, яка подібна піраміді: на вершині якої знаходиться «ідея» блага. Вона обумовлює пізнання, існування предметів, від неї вони одержують свою сутність. Це положення про «ідею» блага наділяє ідеалізм Платона телеологічним характером, тобто вченням про доцільність, тому що благо оголошується не тільки головною причиною буття, але і метою.

Ідеалістична позиція Платона простежується і в теорії пізнання. Мислитель відокремлює чуттєве пізнання від раціонального: чуттєве пізнання дає знання про матеріальний вторинний світ, тому і цей вид пізнання є вторинним. Істинне пізнання – це пізнання ідей розумом («Федр», «Менон»). Ядром теорії пізнання Платона є теорія пригадування душі людини того знання, якого вона придбала у світі «ідей». Сприймання матеріальних об'єктів нагадує душі позабуті нею знання, «ідеї» [1].

Вчення Платона вплинуло на послідовний розвиток філософської і особливо ідеалістичної думки. Платон зробив останній крок до переходу філософії до теоретичного, понятійного осмислення світу.

Серед учнів Платона відрізнявся своєю геніальністю мислитель Арістотель (384–322 до н.е.), який завершив свою освіту у платонівській академії. Арістотель переробив і завершив розвиток усієї попередньої античної філософії. Найбільш

важливими для розуміння вчення Арістотеля є роботи: «Про небо», «Політика», «Риторика», «Метафізика». Філософське вчення Арістотеля сформувалося в тісному зв'язку з природознавчими та соціально-політичними дослідженнями, які здійснював сам філософ та його учні. До кола інтересів Арістотеля входять питання логіки, історії філософії, психології, теорії пізнання, вчення про буття, космології, фізики, зоології, політичної економії, політики, етики, естетики, риторики. Він засуджує та критикує окремі положення філософії Платона, атомістів, піфагорійців, ранніх матеріалістів. Ці критичні зауваження Арістотеля є в багатьох випадках цінним джерелом для поповнення наших знань про ці філософські вчення.

Вчення Арістотеля – об'єктивний ідеалізм, правда непослідовний, який містить в собі ряд матеріалістичних положень. Це вчення склалося в результаті критики вчення Платона про ідеї. Арістотель відкидає вчення учителя про самостійне існування духовних ідей від матеріальних речей. Але сам Арістотель у процесі критики Платона не приходить до заперечення ідеалістичного положення про існування нематеріальних причин чуттєвих речей.

Основою всякого буття Арістотель вважав так звану першу матерію, яка не визначена ніякими поняттями: вона є лише потенційна можливість існування, вона пасивна і хоча є основою усякого буття, її не можна ототожнювати з буттям. Визначеністю цієї матерії є чотири елементи: вогонь, вода, повітря, земля. Вони займають проміжну ступінь між матерією, що чуттєво не сприймається, та реально існуючим світом. Матеріальні речі, за Арістотелем, є поєднанням матерії та форми. Форма активна всупереч матерії. Форма, за Арістотелем, утворює з першої матерії та чотирьох елементів реальне буття. Дійсне буття, таким чином, уявляє собою єдність матерії та форми.

Форма нематеріальна, але вона не є потойбічною сутністю, яка приходить у матерію. Піднімаючись по драбині «форм», ми, стверджує Арістотель, підходимо до найвищої «форми», яку уже не можна розглядати як «матерію» або «можливість» більш вищої форми. Така крайня «форма» є першопричиною або богом поза світом. Вчення Арістотеля про «форми» являє собою об'єктивний ідеалізм. Критика платонівського відокремлення ідеї від речей не була доведена Арістотелем до кінця. Таким чином, за

Арістотелем, сутність речі (її «форма») невідокремлена від того, сутністю чого вона є. Якщо Платон стверджував, що чуттєві речі не можуть бути предметом пізнання, то для Арістотеля зовнішній світ – це і є те, що пізнається, розвивається та завдяки чому досягається пізнання загального [1].

Арістотель – перший старогрецький філософ, який систематизував трактати з питань логіки. Логіку Арістотель розуміє – як науку про докази, а також про форми мислення, необхідні для пізнання. Зв'язки думок, за Арістотелем, відображають об'єктивно існуючі зв'язки. Тому що, одним з важливіших питань вчення мислителя про буття було питання про відносини загального та окремого, які відносяться до діалектики, то і логіка Арістотеля, в якій зв'язки думок розглядаються як зв'язки буття, також ставить проблеми діалектики. У Арістотеля всюди об'єктивна логіка змішується з суб'єктивною.

Для Арістотеля логіка не окрема наука, а знаряддя усякої науки. Арістотель називає логіку аналітикою. Основний метод логіки філософа – «зведення». Вчення про це мистецтво Арістотель називає наукою. Питанням логіки присвячені такі роботи: «Аналітика», «Логіка», «Категорії», «Етика». В них найбільшу увагу привертають три проблеми: 1) питання: про метод відносності знання; цей відділ логічних досліджень Арістотель називає «діалектикою»; 2) питання: про два основних методи з'ясування уже не тільки відносного, але і достовірного знання; це визначення та докази; 3) питання: про метод знаходження посилок знання; це – індукція [2].

У своїх дослідженнях суспільно-політичного життя Арістотель висунув ряд глибоких думок. Він розумів людину як соціальну істоту. Життя в державі є сутністю людини, Державу розуміє як розвинуту єдність общин, а общину як розвинену сім'ю, тому форму організації сім'ї переносить на державу. Арістотель виражав інтереси рабовласницького класу, рабовласництво вважав природним становищем суспільства. Мислитель відвертає ідеальну державу Платона. Ідеальним вважає державу, яка забезпечує максимальну міру щасливого життя для більшості рабовласників, яка спирається на приватну власність на рабів, знаряддя праці, землю яка запобігає. Суспільство вільних людей, за Арістотелем повинно складатись з

трьох класів громадян: а) багатих; б) дуже бідних; в) середній прошарок – опора для держави. Серед форм державної влади Арістотель розрізняє три добрі та три погані форми управління державою. Хорошими він вважає монархію, аристократію та політею. Поганими – тиранію, олігархію та крайню демократію.

4. Філософія доби еллінізму: епікуреїзм та стоїцизм

У кінці 4 ст. до н.е. посилюється криза грецької рабовласницької демократії. Афіни увійшли в склад великої держави, утвореної А. Македонським. Ця криза викликає значні зміни у духовному житті старогрецького суспільства та посилив споглядальний характер старогрецької філософії. У той час виникають три основні течії елліністичної філософії: скептицизм, епікуреїзм та стоїцизм.

Філософія Епікура (341–270 до н.е.) – найвищий етап розвитку старогрецького атомістичного матеріалізму. Головною метою філософії Епікур вважав створення етики – вчення про поведінку, яка приводить до щастя. Але етика може бути сформована тільки при умові, якщо визначено місце, яке людина-частка природи – займає у самій природі. Етика повинна спиратись на фізику, яка містить у собі вчення про людину. Ідеї Епікура були сформульовані у трактатах «Правило», «Про природу» (37 книжок). Про етику філософ розмірковує в книгах «Про спосіб життя», «Листах» та в трактаті «Про кінцеву мету».

Епікур відстоює та розвиває матеріалістичний сенсуалізм. Усе, що ми відчуваємо, істинно, відчуття ніколи нас не обманюють.

Помилки виникають внаслідок неправильної оцінки того, про що свідчать органи почуттів: самі ж органи почуттів не судять і тому не можуть помилятись. На відміну від Демокрита, Епікур не вважає чуттєві сприймання чимось другорядним. Головна діяльність логічного мислення – індукція узагальнення, висновки.

Сприймаючи основні положення атомістики Демокрита, Епікур намагається довести, що вчення Демокрита про причинну необхідність усіх явищ природи не повинно вести до висновку про неможливість для людини свободи. В рамках необхідності повинен бути вказаний шлях до свободи. Керуючись цією думкою, філософ переробляє атомістичну теорію. Якщо у Демокрита рух атома у пустоті залежить від механічної зовнішньої необхідності, то Епікур вважає, що рух залежить від

внутрішніх якостей атома – його важкості, яка поряд з формою, положенням є важливим об'єктивним внутрішнім визначенням атома. Тому Епікур стверджує, що нескінченна тільки кількість атомів, тому що атоми не можуть мати велику важкість.

Рухаючись атоми можуть самостійно відхилятись на невеликий кут по відношенню до першопочаткового – прямолінійного – шляху руху і, таким чином переходити з прямолінійного шляху до криволінійного. Ця ідея про саморух атомів – оригінальний внесок Епікура в розвиток матеріалізму. Філософ вважав, що самостійний рух атомів становить необхідні умови свободи людини.

Етика Епікура спрямована проти релігійного марновірства, яке, на його думку, принижує людину. Для Епікура критерій щастя – це почуття задоволення. Благо є все те, що породжує задоволення, зло – те, що породжує страждання. Епікур доводить необґрунтованість таких страхів як страх перед втручанням бога у людське життя, страх перед смертю. Визволення від страхів відкриває шлях до щастя. Мудра людина розрізняє три види задоволень: 1) природні та необхідні для життя; 2) природні, але для життя не необхідні; 3) не необхідні для життя та не природні. Ціль мудреця досягти тільки перших та утримуватись від інших. Результатом такого утримання є повна безтурботність, яка і є щастя філософа. Вищим благом Епікур вважав блаженство, насолоду (гедоне). Воно полягає у задоволенні природних потреб і в досягненні природного душевного спокою душі (атараксія), і тим самим і щастя (евдемонія). Ці моральні вимоги він вважав природними, бо вони обумовлені людською сутністю. Вчення Епікура було останньою видатною матеріалістичною школою старогрецької філософії [2].

У кінці 4 ст. до н.е. в Греції формується стоїцизм, який в елліністичному, а також у римському періоді становиться найбільш поширеним філософським напрямком. Засновником цієї школи стоїків був Зенон з Кита (Кітеону) (366–264 до н.е.) Ця школа вела боротьбу проти вчення Епікура. Як і епікурійці, стоїки головною метою філософії вважали формування етики, яка спирається на фізику та вчення про пізнання, яке вони називали логікою.

Фізика стоїків, виникла як синтез фізики Аристотеля, особливо вчення про форму та матерію з деякими елементами вчення Геракліта. У стоїків світ є єдине тіло – живе та

одухотворене його тілесним подихом (пієвмой). Це вчення носить еклектичний характер.

Єдиний тілесний світ має божественні якості, ототожнюється з богом. Вчення про строгу необхідність, яка існує в світі, поєднується з вченням про досконалість світу, у якому усі частини тіла та істоти залежать від цілого, обумовлено цілим та його досконалістю. Від Геракліта стоїки сприйняли вчення про походження світу з вогню, а також вчення про «логос» або закон. Ідеї Епікура про нескінченну кількість атомів та порожнечу стоїки протиставляють вчення про єдність світу та суцільну наповненість світової кулі тілами та «пієвмой».

Стоїки характеризували філософію як «вправи у мудрості». Основною частиною філософії вважали логіку. Вона вчить утворювати висновки, судження, без неї неможливо зрозуміти ні фізику, ні етику, яка є центральною частиною філософії стоїків.

В етиці протилежність між стоїцизмом та епікуреїзмом виявилась у питанні про розуміння свободи і найвищого визначення людського життя. Уся фізика і етика епікурейців спрямована на те, щоб вирвати людину із кут необхідності. Для стоїків необхідність («доля», «рок») непоборна. Свобода, як її розуміє Епікур для стоїків неможлива. Дії людей відрізняються не по тому, вільно чи ні вони удосконалюються – усі вчинки здійснюються тільки по необхідності. Так як людина – істота соціальна, а разом з тим частка світу, то її поведінка, якою керує природний потяг до самовдосконалення. На думку стоїків філософ підіймається до турботи про благо держави та до розуміння своїх обов'язків по відношенню до світового цілого. Тому мудрець вище особистого блага ставить благо держави і при необхідності принесе їй у жертву своє життя.

Мораль стоїків була повною протилежністю моралі епікурейців. Поняття доброчинності, яка є благом уявляє протилежність епікурейському поняттю «насолада». Ідеалом стоїків є спокій (атараксія) або байдуже терпіння (анатея). Ідеал людини – мудреця відрізняється терпимістю та стриманістю. Цей стоїчний ідеал відображає скепсис окремих прошарок того суспільства, які розуміли той факт, що людина не в змозі змінити об'єктивний хід подій. Філософія стоїків краще усього відобразила кризу духовного життя грецького суспільства, який

був наслідком економічного та політичного розкладу. Етика стоїків найбільш адекватно відображає «свій час». Ця етика відвертає увагу від зовнішнього світу, від суспільства на внутрішній світ людини: лише у собі людина може знайти головну та єдину опору. Тому стоїцизм набув широкого впливу у період кризи Римської імперії та її розкладу [3].

У лекції простежені виникнення, розквіт та занепад античної філософії Греції та Риму, у якій народились головні філософські проблеми. В античних філософських системах наочно представлений взаємозв'язок з природознавством та спеціальними науками; вже сформувались матеріалізм та ідеалізм. Антична філософія, яка інтегрувала завдатки різноманітних знань, уявлень, стала фундаментом не тільки для грецької і римської культур, але й для усієї майбутньої світової філософії.

Питання до самоконтролю

1. Чим було обумовлена тематика філософських поглядів представників ранньої Античної філософії?
2. У чому полягає зміст стихійного ідеалізму Піфагора та піфагорійців?
3. Сутність вчення Платона про «Ідеальну державу».
4. Порівняти філософські вчення Платона та Демокріта.
5. Розкрити зміст та взаємовідносини матерії та форми за Арістотелем.
6. Софістика і філософське явище доби зрілих рабовласницьких демократів.
7. Розкрити сутність Сократівського вчення про людину;
8. У чому полягають риси стихійної діалектики Геракліта?
9. Обґрунтуйте сутність об'єктивного ідеалізму Платона.
10. За що Аристотель предав критиці «теорію ідей» Платона.

Основна література

1. Асмус В. Ф. Античная философия: учеб. пособ. / В. Ф. Асмус. – М. : Высшая школа, 2001. – 524 с.
2. Бичко А. К. История философии: [підручник] / А. К. Бичко. – К. : Фоліант, 2001. – 486 с.
3. Введение в философию: [учебник для вузов] / [Фролов И. Т., Автандилов К. И., Волошин П. А. и др.] / М. : Высшая школа, 1990. – 541 с.

4. Ермакова Е. Е. Философия: [ученик для техн. вузов]. – М. : Высшая школа, 1999. – 326 с.

5. Краткий очерк истории философии / Под ред. Иовчука М. Т. – М. : Высшая школа, 1981. – 384 с.

6. История философии в кратком изложении / пер. с нем. Богута И. И. – М. : Мир, 1991. – 420 с.

7. Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении / А. Ф. Лосев. – М. : Знание, 1989. – 165 с.

8. Люис Дж. Г. Античная философия от Фалеса до Сократа / Дж. Г. Льюис. – М. : Мир, 1989. – 564 с.

Додаткова література

1. Асмус В. Ф. Платон / В. Ф. Асмус – М.: Наука, 1975. – 223 с.

2. Асмус В. Ф. Демокрит / В. Ф. Асмус – М.: Кредо, 2000. – 365 с.

3. Зубков В. П. Аристотель / В.П. Зубков. – М.: Просвещение, 1963. – 154 с.

4. Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении / А. Ф. Лосев. – М.: Наука, 1989. – 350 с.

5. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии / А. Н. Чанышев. – М.: Высшая школа, 1981. – 271 с.

Використана література

1. История философии в кратком изложении / Пер. с чешского И. И. Богута. – М. : Мысль, 1991. – 590 с.

2. Краткий очерк истории философии / Под ред. М. Т. Иовчука, Т. И. Айзермана ; изд-е 2-е, переработанное. – М. : Мысль, 1968. – 790 с.

3. Фролов Т. И. Введение в философию: [в 2-х частях] / Т. И. Фролов. – М. : Наука, 1998. – 480 с.

ТЕМА 4. СЕРЕДНЬОВІЧНА ФІЛОСОФІЯ

Мета й завдання лекції: ознайомити студентів з особливостями середньовічної філософії, сформулювати уявлення про погляди видатних філософів даної епохи; виховувати шанобливе ставлення до надбань філософської думки.

План лекції:

1. Релігійно філософська думка пізньої античності. Патристика.

2. Виникнення і розвиток схоластичної філософії в західній Європі XI–XII століть.

3. Розквіт і занепад схоластичної філософії в західній Європі XIII–XIV століття.

Основні поняття:

Світогляд – загальне розуміння людиною оточуючого світу і свого місця в ньому, її ставлення до навколишньої дійсності і самого себе.

Логос – в античній філософії вживається як закон, гармонія, краса. В Філоновському тлумаченні логос став особистістю і одночасно тією головною силою, за коштами якої бог творить світ. Логос – це син божий, посередник між богом і світом, між богом і людиною.

Схоластика-абстрактні, умоглядні міркування які базуються на досвіді і поза практикою. Схоластичний реалізм це визнання об'єктивного існування загального поза і до речей як і до самого пізнає суб'єкта.

Номіналізм – це філософський напрямок який визнає що загальні поняття (універсалиї) є тільки найменування речей.

1. Релігійно філософська думка пізньої античності. Патристика

Ні мало повинно було статися історичних поворотів у житті суспільства, а також фундаментальних перетворень в світогляді людей, перш ніж природа людини буде зрозуміла не тільки як громадська, але і як історична. Один з таких поворотів у житті, світогляді відбувся в епоху кризи рабовласницького суспільства й у ході трансформації останнього в феодальне.

Офіційно – економічна основа даного повороту пов'язана з кризою рабовласницької системи господарства, світоглядна ж – з виникненням християнської релігії, що стала панівною в середньовічну епоху. Філософія в цю епоху осмислювала всі світоглядні проблеми в загальних рамках релігійного світогляду. Однією з визначальних особливостей ідеалістичної філософії пізньої античності стала сакралізація, тобто її зближення з релігійно-міфологічними вченнями, які стають першорядним осмисленням об'єктів з боку філософів ідеалістів. Інтенсивний розвиток міфологічних навчань, релігійний синкретизм – переплетення греко-римських і близькосхідних міфологічних образів і навчань – породили прагнення до такого їх осмислення, яке на відміну від філософського осмислення, що оперувало доказом як головним засобом переконання, виходило з релігійно-міфологічних положень як непорушних істин. Такі істини зафіксовані в тому чи іншому священному писанні, міфологічна стародавність якого посилювала непорушність його авторитету. Разом з тим ці положення мали потреби і у відомому виправданні перед обличчям розуму, звідси прагнення їх носіїв і пропагандистів залучити до їх осмислення ті чи інші філософські поняття. Ці інтелектуальні процеси і породили релігійну філософію.

Однак Афіни залишалися в перших століттях нашої ери основним центром давньогрецької філософії, головним же центром релігійної філософії стала Олександрія, де інтенсивно змішувався вплив Грецької, Єгипетської і Близькосхідної культур. Найважливішим представником релігійної філософії став тут Філон Олександрійський (приблизно 25 рік до н.е. – приблизно 50 год н.е.), який походив з родини єврейських жерців. Свої філософські твори Філон редагував у формі коментаря до П'ятикнижжя Моїсея. Його положення представлялися Філону непорушною істиною. Однак, перебуваючи і під сильним впливом грецької ідеалістичної філософії – платонізму та піфагореїзму, а також стоїцизму Посидонія, – єврейський мудрець не міг вже приймати ці міфи буквально і вперше в історії піддав їх алегоричному тлумаченню. Як релігійний мислитель теософ, Філон вважав, що головним предметом інтелектуальних прагнень має бути роздум про бога. Світ цікавив його тільки в зв'язку з богом, лише в залежності від нього, тільки як тінь бога.

Але він не міг задовольнитися одиничним богом Яхве, тому що цей бог був вельми антропоморфним, і образ його втрачав свої конкретно національні риси. Звільняючись від них, він наближався до абстрактного поняття бога, виробленому піфагорійсько-платонівською і стоїчної філософією.

Створення світу богом, намальоване на початку Старого заповіту, Філон намагався осмислити філософськи. Він широко використовував при цьому поняття логосу, почерпнуте в стоїцизмі. Поняття це було піддано теологічному переосмисленню і повністю позбавлене того натуралістичного сенсу, який притаманний йому в системі стоїцизму. Логос означав тут правильність, що спостерігається в змінах природи, закономірність відповідно до якої він функціонує з природою. У тлумаченні Філона логос став особистістю і одночасно тією головною силою, засобами якої бог творить світ. Логос Філона – це син божий, посередник між богом і світом, Богом і людиною. Логос не споконвічний, як бог, не народжений як ми, але він посередині цих крайнощів, співпадаючи з обома. Разом з тим логос – заступник і заступник людей перед богом. Підводячи, таким чином, філософську базу під єврейський месіанізм, Філон водночас закладав основу християнського вчення про боголюдину, божественному Іскупителі і рятівнику.

До провідних релігійно-філософських вчень пізньої античності відноситься неоплатонізм. Основоположник неоплатоновської школи *Плотін* (прибл. 203–270), він створив всеосяжну об'єктивно-ідеалістичну систему, що зробила колосальний вплив на подальший розвиток філософської думки. Джерело буття всього суцього в світі Плотін бачив у над природному початку, яке він називав єдиним. Ця ідеалістична абстракція мислилася Плотіном, як чиста і проста єдність, повністю виключаючи будь-яку множинність. Єдине не можна представляти ні як думку, ні як дух, ні як волю, тому що вони всі містять в собі протилежності. Тому воно не пізнаване, не доступно не тільки чуттєвим, але і розумовим визначенням. Єдине – Абсолют, який ні від чого не залежить, в той час як все інше існування залежить від нього – безпосередньо або опосередковано. Разом з тим єдине безособово, воно радикально

відрізняється від особистого поза природного бога Філона, як від усіх монотеїстичних релігій.

Проблема космосу цікавить Плотіна не сама по собі, а головним чином у зв'язку з осмисленням вищого призначення людини. Його антропологія наскрізь ідеалістична, оскільки вона пов'язана з переконанням в існуванні безсмертних душ, що сформували в процесі еманції тіло людей. Піфагорійсько-платонівське вчення про посмертне переселення душ з одного тіла в інше продовжувало грати першорядну роль і в неоплатонічеській антропології. Задачі людини за Плотіном, полягають у тому, що б покласти край цьому потоку перевтілення і домогтися того, що б його душа, виконуючи своє істинне призначення, повернулася до свого, першоджерела – до світової душі, світового розуму і в кінцевому підсумку до божественного первоєдінства.

Виникнення християнської філософії. Апологети

Виробка новозавітного канону ще не була завершена, коли з'явилася християнська література, автори якої ставили своєю метою захист та обґрунтування християнської догми що складається. Цих авторів прийнято називати апологетами (від грець. Апологеомаі – захищаюся, виправдовуюсь). Вони перші стали літературними захисниками християнства від нападок його численних ворогів: імперських властей, прихильників поганських релігій, філософів, які, висловлюючи умонастрої тих чи інших кіл римського суспільства, виступали з критикою християнства. Найбільший з перших апологетів був *Юстин Мученик* (пом. приб. 165р.) його учень Татіан (приб. 175р.), родом із Сирії у своєму «Слові до греків» звеличував християнство і протиставляв його філософії греків. Він доводив, що всі свої найважливіші наукові та культурні досягнення зарозумілі греки запозичили у вавилонян, єгиптян, фінікійців та інших варварських народів. Те ж саме відноситься і до філософії.

Уже у другій половині другого століття апологети починають обговорювати найважливіший догмат християнського монотеїзму – догмат троїчності єдиного бога, бога-батька, бога-сина і бога-духа святого. Становлення цього догмату відображало складний родовід християнства. Перша особа трійці – це Яхве старого завіту, підданий абстрагуючій обробці філософсько-теологічною думкою, починаючи з Філона. Бог-син – це Христос-логос, який виявляв

центральный міф християнства про боголюдину. Що ж до б витлумачення бога як святого духа, то це подання запозичене християнством з вчення гностиків про духовну повноту буття, яку самі гностики протиставляли Яхве і високо звеличувалися над ним.

Найважливішим із західних отців церкви був *Аврелій Августин* (354–430pp.). Праці цього вчителя заходу написані латинською мовою мали найбільш сильний вплив на західноєвропейську філософію Середньовіччя. Августин систематизував християнський світогляд, прагнучи представити його як цілісне і єдино правильне вчення. Необхідність такого роду систематизації була пов'язана з боротьбою церкви проти численних єретичних рухів, що руйнували єдність.

На протигагу неоплатонізму що розглядав Абсолют як безособову єдність, Августин витлумачував бога як особистість, що створила кінцевий світ і людину, виходячи зі своєї добровільної схильності. В одному місці свого головного твору «Про град божий», він спеціально підкреслює відміну так витлумаченого бога від сліпої фортуни, яка відіграла величезну роль в античному язичницькому світогляді. Серед численних атрибутів божественної особистості Августин завжди вказує на його абсолютну всемогутність. Християнський бог повністю заволодів долею, підпорядкувавши її своїй волі. Доля стає провидінням, промислом божим. Божественна всемогутність витікає так само з нескінченності божественної істоти, яку автор «Сповіді» подібно Орігену виводить з її бестелестності. Нескінченний бог нескінченно височить над створеним ним кінцевим світом.

Багаторазово підкреслюючи особисте начало в бога, християнський філософ пов'язує його, насамперед, з наявністю волі в божественному інтелекті. Воля божа притаманна Богу і передує всякому творінню. Воля божа належить до самої сутності божественної. Повна і безпосередня залежність природи і людини від бога як надприродної особистості приводила при таких передумовах до положень крайнього фаталізму. Августинівський креаціонізм виражався не тільки в твердженні про те, що бог є єдиним джерелом виникнення кожної речі і будь-якої істоти. Переростаючи в фаталізм цей креаціонізм приводив до концепції безперервного творення, згідно з якою бог ні на одну мить не залишає свого піклування над світом. Якщо бог, пише Августин: «Відніміть від речей свою, так би мовити, продуктивну силу, то

їх так само не буде, як не було раніше, ніж вони були створені» («Про град божий»). Цей абсолютний фаталізм повністю поширюється і на індивідуальність людини, що якимось виражено автором «Сповіді» у формі автобіографічної замітки: «не мати моя, не годувальниці мої живили мене, але Ти через них подавав мені немовляті їжу дитячу, за законом природи, Тобою їй визначеному, і за багатством щедрот Твоїх, якими Ти облагодействовав всі тварі по мірі їх потреб».

Закликаючи до невинних пошуків божественної істини і підкреслюючи значення для цього твердої волі, він постійно демонструє у своїх працях пристрасність і емоційність цих пошуків. З таких позицій пізнання бога і любов до нього – двоєдиний процес. Висування на перший план ірраціонального фактора людської особистості та діяльності, яким він вважає фактор волі, пов'язане у Августина з твердженням про свободу волі. Августин поглиблюючи цю християнську лінію ірраціоналізації людського духу, вбачає його сутність не просто у волі, але у волі вільній. В божественній діяльності вона здійснена абсолютно, а людська все ж обмежена цим божественним фактором.

Перевага ірраціонально-вольових чинників над чинниками раціонально-логічним в сфері самого пізнання виражається в перевазі віри над розумом. Така перевага проявляється, насамперед, у переважній силі релігійного авторитету у порівнянні з людським розумом. Віру в божественний авторитет, зафіксований у священному писанні, Августин проголошував основою і головним джерелом людських знань, але все ж віра вимагає для свого підкріплення розуму, відомих елементів філософського підходу, а не відкидає їх з порога. Сама по собі формула про перевагу над розумом вже не була новою в історії християнської філософії, але новим було те тлумачення віри, яке розвивав найбільший представник західної патристики. Августин проголошував, що авторитет церкви становить останню інстанцію всякої істини.

2. Виникнення і розвиток схоластичної філософії в Західній Європі XI–XII століть

Позиція Даміані, як і інших крайніх анти діалектиків, повністю не була для церкви прийнятна. Адже ця позиція

викликала радикальне засудження разом з діалектикою наукового знання, яке нерозривно було з нею пов'язано. Така позиція привела б церкву до втрати будь-яких контактів з розвитком філософії і науки, яких з необхідністю вимагало саме життя. З іншого боку, для церкви була абсолютно не прийнятна і позиція крайніх прихильників діалектики, яка загрожувала руйнуванням догматам віровчення. Вихід з цього протиріччя був знайдений помірними прихильниками діалектики, які, не відкидаючи її, прагнули перетворити діалектику на знаряддя теології. Чітке оформлення цієї позиції стало справою учня Ланфранка-Ансельма, що походив із Аости (Італія 1033–1109), який навчався у нього в шкоді бекського абатства, настоятелем якого він став. Подібно до свого вчителя в останні роки життя (з 1093 р.) Ансельм очолював Кентерберійське архієпископство. На цьому посту він вів запеклу боротьбу з англійськими королями за незалежність церкви, захищаючи позиції папської теократії.

Головні свої твори Ансельм написав у Бекському абатстві. Це трактати «Монолог» (1079), «Додаток до міркування» (1077–1078), в яких розглянуто питання існування, природи бога і т.п., а також твори присвячені теологічним питанням: «Діалог про граматику» – вступ до діалектики, «Чому бог є людиною» (1094–1098, написані у формі діалогу між самим Ансельмом і його учнем Бозоном).

Ансельм вже за життя користувався дуже великим авторитетом в католицькому світі в якості мислителя, мораліста і політика. Недарма його вже тоді називали «другим Августином». Дійсно, філософська позиція Ансельма може бути багато в чому охарактеризована як раціоналізований варіант августинізму. Це стосується, перш за все, вирішення Ансельмом основоположної для християнської філософії проблеми співвідношення віри і розуму. Він рішуче ставить віру вище розуму. Віра передує розуму і її положення складають норму для нього. В основоположенні віри істина людині дана, але вона в багатьох випадках вимагає прояснення. Але для цієї мети бог наділив людину розумінням. Філософський девіз Ансельма про «віру яка шукає розуміння», в якому він підпорядковував раціоналізм фідейзму. Він і ставив основну ідею схоластичної філософії – ідею виправдання віросповідних формул засобами людського розуму. Ось чому історики середньовічної західноєвропейської філософії не рідко

називають Ансельма першим схоластиком. (Не випадково слово «схоластика» стала синонімом абстрактних умоглядних міркувань, не базованих на досвіді, поза практики). Однак, методологія характерна для схоластичної філософії склалася після нього.

Як прихильник застосування діалектики до обґрунтування догматів віровчення, Ансельм розвивав не тільки докази бога і прагнув осмислити його характеристики, а й намагався раціонально обґрунтовувати такі догми віровчення, як створення світу з нічого, єдність і роздільність трійці, втілення Христа і його спокутовальна місія, безсмертя і свобода душі і ін. Найбільш загальною основою всіх цих доказів став у Ансельма реалізм понять або схоластичний реалізм. Реалізм понять – типове об'єктивно-реалістичне вчення, сформульоване його родоначальником Платоном. Його основне твердження про об'єктивність існування загального поза і до речей, як і до самого пізнаючого людського розуму, було сприйнято – особливо через неоплатонізм – рядом представників патристичної філософії, зокрема і особливо Августином. Для Ансельма, як і для безлічі інших схоластиків, позиція так званого крайнього реалізму, який наполягав на тому, що загальне являє собою щось абсолютно об'єктивне і первинне, а одиничне, конкретне і відносне – тільки вторинне і похідне. Адже ці мислителі міркували не про конкретні факти природної і людської дійсності, а про бога і його властивості, а так само про інших надприродних і суто абстрактних предметах.

Реалізм понять, який наполягав на абсолютному і поза чуттєвому існуванні загальних понять, придбав в неоплатонізмі еманационістську, пантеїстичну форму. Вона була неприйнятна з точки зору ортодоксальної християнської креаціоністської теології. Інший, цілком креаціоністський різновид реалізму, який історики середньовічної філософії називають крайнім реалізмом, був сформульований Августином, до нього приєднався Ансельм і певною мірою розвинув його.

Такий розвиток означав у нього насамперед застосування його положень до обґрунтування найважливіших догматів християнського віровчення. Наприклад, тільки віра в абсолютну об'єктивність існування якихось загальних сутностей поза одиничних предметів, даних почуттям, може виправдати перед

обличчям розуму догмат трійці, який стверджує існування єдиної божественної сутності, одночасно вираженій трьома її особами. Найважливіша функція догмату трійці полягала в обґрунтуванні божественності Христа, а отже, і всієї рятівної функції церкви. Ансельм вважав що церква – це повна єдність віруючих, що складають однорідне тіло, душею і головою якого був, є і буде Ісус Христос. Трактуючись таким чином церква складала в очах правовірних реалістів, подібних Ансельму, природну основу і керівницю всього суспільства.

Одним з найважливіших історико-філософських результатів діалектичного руху XI–XII століть стало оформлення номіналізму як одного з головних напрямків схоластичної філософії. Представником цього напрямку був Росцелін (1050–1120рр.) народився в Комп'єні, Франція, де він став каноніком, навчався в Реймсі, викладав діалектику в Безансоні і в Турі. Його погляди відомі нам головним чином з критичного виступу його противників – Ансельма Кентерберійського, Абельяра, Іоанна Солберійського. Основне твердження Росцеліна полягає в тому, що дійсним об'єктивним існуванням можуть володіти тільки одиничні речі. Що ж стосується загальних понять, універсалій, то це тільки наіменування (або імена звідси і назви всього напрямку). Крайній реалізм понять нерідко впадавших в вербалізм, породив у Росцеліна його протилежність – крайній номіналізм. Він оголосив універсалії навіть звуками голосу, які мають до речей, в сутності лише непряме відношення. Не тільки роди і види, але і категорії Аристотеля висловлюють не відносини речей, а служать нам для класифікації одних лише слів. Тим самим номіналізм Росцеліна відкидає, якось би не було об'єктивність спільного – не тільки в бутті, але і в розумі пізнаючого суб'єкта. Цей різновид номіналізму вважається крайнім. Застосовуючи свою номіналістичну діалектику до осмислення християнського віровчення, Росцелін зробив предметом аналізу один з його центральних догматів – догмат трійці, зрозуміло, що він прийшов при цьому до висновку, протилежного тому, який досягався на шляху до реалізму. Висновок цей був такий, що не може бути якоїсь єдиної божественної субстанції, об'єднуючої існування одночасно трьох божественних осіб. Насправді можуть існувати тільки три різних бога. Подібно до цього уявно, чисто словесно відмінність бога і його

атрибутів, властивостей, наприклад відмінність між божественністю Христа і його людським існуванням.

У цих випадках Росцеліна проти найважливіших догматів християнського віровчення проявилось не тільки анти реалістичне, анти догматичне, але, можна сказати, і анти теологічне вістря його номіналізму. Значна частина християнської догматики, обґрунтовується схоластичним реалізмом з позиції номіналізму, виглядала надуманою спекуляцією. Тим самим ставиться під сумнів мудрість цілого ряду «батьків церкви» і виникла загроза всій християнській теології, а стало бути, і існуванню церкви як її носійки і проповідниці. Звідси її негайна реакція. Церковний собор в Суассоні в 1092г. оголосив вчення Росцеліна єретичним і змусив його відректися від нього. Росцелін стояв на самому початку середньовічного номіналізму. З точки зору діалектичного матеріалізму, його рішення проблеми загальних понять, по суті, настільки ж метафізично, як і рішення даної проблеми з позицій схоластичного реалізму. Але, проте, його номіналізм дійсно включав в себе, хоча і дуже слабку, але матеріалістичну тенденцію.

Історична заслуга Абеляра в історії західноєвропейської філософії середньовіччя полягає в тому, що він, орієнтуючись на Аристотеля, виділив сферу чуттєвого пізнання, відрізняючи його від пізнання власне розумового, інтелектуального. При цьому в якості номіналіста Абеляр підкреслював, що людське знання є знання про одиничні речі, яким і тільки належить реальне існування. Саме в процесі чуттєвого пізнання і виникають універсалії, загальні поняття, висловлені в словах, які мають певне значення, той чи інший зміст. СENS цей виявляється із здатності універсалій служити предикатами, присудками в наших думках про одиничні речі. Універсалії виникають в чуттєвому досвіді в процесі абстрагування. З одного боку, існує одинична і конкретна річ, безліч ознак якої визначаються її формою. В процесі пізнання речей, в якому провідна роль належить чуттєвим образам, людський розум відволікається від тих властивостей, ознак речі, які настільки індивідуальні, що їх неможливо відірвати від даної речі. Минаючи ці властивості, вона ніби збирає ті їх властивості, які об'єднують дану, з іншими речами того ж статусу. (Здатність цих предметів складати відомий клас, який може бути визначений одним і тим же словом, Абеляр

визначав терміном статус). В цьому і полягає процес абстракції, відвернення, утворення універсалій. Останнє не існує реально, поза людським розумом. Універсалії на переконання Абеляра існують тільки в людському розумі. Це вельми її досконале, часткове, більш-менш розпливчате пізнання речі. Будь-яка річ у всій її конкретній індивідуальності, яка визначається її формою, ніколи не може бути доступна людському розуму, бо таке граничне, досконале знання укладено лише у вічних ідеях бога – творця. Абеляр не міг від них, відмовитися, але і не вдавався в суголосні спекуляції щодо них, які були притаманні тому ж Ансельму і безлічі інших схоластиків-реалістів.

Головний зміст номіналізму Абеляра в тому, що на відміну від крайнього номіналізму Росцеліна, який відкидав всяку об'єктивність спільного – не тільки поза людського розуму, але і в самому розумі, – його колишній учень визнавав цю об'єктивність тільки в другому значенні. Тим самим Абеляр починав ту гносеологічну доктрину помірного номіналізму, яку згодом стали називати концептуалізмом. Як бачимо, доктрина ця отримала свій подальший розвиток в історії західноєвропейської середньовічної філософії.

3. Розквіт і занепад схоластичної філософії в західній Європі XIII–XIV століття

Соціально-економічні зміни та культурний розвиток країн Західної Європи в XIII–XIV століттях визначили ряд істотних змін в характеристиці схоластичної філософії. Такі зміни багато в чому були пов'язані з впливом близькосхідної філософії і науки на західноєвропейську. В 13ст. виникли найбільш всеосяжні і багатосторонні системи схоластичної філософії, що відповідали потребам римсько-католицької церкви та її віровченням. Але одночасно розвивалися і опозиційні напрямки в середині схоластичної філософії. У наступному 14ст. ортодоксальна схоластика, можна сказати, застигла у своєму розвитку, опозиція ж, навпаки, просунулася вперед і багато в чому підготувала західноєвропейську філософію епохи Відродження – новий етап історико-філософського процесу.

Роджер Бекон (приб. 1214–після 1292рр.) – один з найбільш цікавих, оригінальних мислителів свого століття. «Дивовижним доктором» називали його вже багато сучасників. Уродженець

Англії, він навчався в Оксфордському університеті. Став тут магістром мистецтв, він потім тривалий час викладав у Паризькому університеті. Коли ще не було знято заборону з вивчення природничо-наукових творів Аристотеля, Бекон публічно коментував «Фізику» Аристотеля. Однак атмосфера теологічних спекуляцій, підтримувана католицькою ортодоксією, змусила його покинути Паризький університет і повернутися в Оксфорд, де «дивовижний доктор» на протязі ряду років викладав в університеті математику, різні розділи фізики і мови. Він написав твір «Великий твір». Це твір енциклопедичного характеру, в якому автор розглянув причини людських помилок, відносини теології та філософії, важливість вивчення мов для тієї та іншої, принциповий характер математики для всіх наук. Тут же викладаються питання моральної філософії, в контексті якої в епоху трактувалися головним чином різні суспільні питання.

Світогляд Бекона, з одного боку, формувався під впливом природничо-наукових інтересів оксфордського гуртка, керованого Гроссетестом, а з іншого, він зміцнював його різко негативним ставленням до спекулятивних і балакучих паризьких схоластик, типовим представником яких Бекон вважав Олександра Гельського. Він дуже негативно ставився також до спекулятивно-теологічних аристотелікам-домінеканцям в особі спочатку Альберта Больштедта, а потім і Фоми Аквінського.

Відкидаючи умоглядно-теологічну схоластику, він протиставляв їй програму практичного призначення знання, за допомогою якого людина може добитися величезного розширення своєї могутності та покращення свого життя.

Головні розділи філософії в трактуванні Бекона – це математика, фізика й етика. Фізика включала в себе оптику, астрономію, алхімію, медицину, технічні дисципліни. Принципове значення мають теоретичні розділи математики, суть якої складають кількісні відношення. Багаторазово підкреслюючи, що математика – врата і ключ всіх наук, Бекон, подібно піфагорійцям і Аль-Фарабі, виступає з прозріннями мріями про математичне природознавство. Рішення деяких питань гносеології Роджер Бекон уникнути не зміг. Принципове для середньовічної філософії питання об універсалиях, про ставлення загального до одиничного францисканський філософ

вирішував у дусі помірною реалізму, вважаючи, що родові і видові сутності укорінені в одиничних речах. При цьому цілком ймовірно, Бекон фактично ігнорував існування загального до речей – той компонент помірною реалізму, який зблизив його з крайнім. Більш того, головне для Бекона складалося в підкресленні об'єктивного існування одиничного. Створення людства бог почав з творіння Адама. Цей погляд зближувало навіть Бекон з номіналізмом. Але на відміну від останнього він визнавав об'єктивність і загального, яке, однак, філософ, на його переконання, зобов'язаний обґрунтувати.

Фома (Тома) Аквінський – центральна фігура схоластичної філософії в західній Європі. (1225/1226–1274 рр.), цього року Було присвоєно титул «Ангельський доктор». Вклад Хоми Аквінського в логіку не був значний, все ж він коментував аристотелевські трактати «Про Тлумачення» і «Друга аналітика», прагнучи систематизувати теорію умовиводів Стагіріта. (Так називали Аристотеля. Він був родом з міста Стагіри в Македонії). Логічні дослідження Фоми цікаві не стільки самі по собі, скільки тим впливом, який вони справили на систематизацію і виклад їм теолого-філософських питань, що стали зразком схоластичного викладу теоретичних проблем. Гнучкість позиції Аквіната проявляється вже в рішенні їм найбільш фундаментальної проблеми релігійно-монотейстичної філософії – проблеми взаємини віри, убраної для нього в форму християнсько-католицької догматики і знання, охоплюючого всю сукупність сучасної йому філософії і конкретних наукових дисциплін. Тим більш роль наукового знання зросла в епоху Аквіната, і ігнорування його розвитку призвело б до поглиблення конфлікту між релігією і наукою, церквою і суспільством. Звідси визнання Фомою правомірності науково-філософського знання.

Метафізика Аквіната. Сутність і існування. Форма і матерія. Проблема універсалий. За прикладом Аристотеля і на протигагу безлічі своїх сучасників, які міцно стояли на позиціях августіанського платонізму, Аквінат виходив з того, що загальне безпосередньо не дано людському розуму не тільки в пізнанні бога, але і в пізнанні власне душі і навіть у пізнанні оточуючих людину одиничних речей. Їх слід визнавати дійсними субстанціями, яким притаманні різні акціденції. Однак цей хід

думок Аквіната лише формально відтворює ідеї Стагіріта. Якщо в останнього в даних ідеях була укладена вельми сильна матеріалістична тенденція, то для «ангельського доктора» вони стали лише засобом утвердження божественної реальності, від яких залежить всяка інша. Існування загального аж ніяк не відкидається Хомою, але його останнім джерелом може бути тільки надприродний розум бога. Найважливіше прояв загального складає сутність, якою володіє все існуюче, починаючи з бога і кінчаючи будь-яким одиничним буттям, будь-яким існуванням. Сутність, за визначенням Аквіната це те, що виражено в дефініції. Дефініція ж охоплює родові, але не індивідуальні підстави. Хома наполягає на тому, що між сутністю і існуванням мається реальна, принципова різниця. Виходячи з того що сутністю володіє будь яке одиничне буття, «ангельський доктор» хотів підкреслити його причетність до надприродної реальності, а разом з тим і залежність реального чуттєвого світу від світу божественного, між якими лежить прірва. Така прірва виникає тому, що в бога з притаманною йому максимальною єдністю і граничною загальністю, не може бути відмінності між сутністю і існуванням. Ці поняття тут зливаються і, можна сказати, що існування бога представляє прямий результат його власної сутності, інакше йде справа в будь-якому одиничному бутті – від ангела до людини і каменю. Тут сутність аж ніяк не визначає всієї конкретності їхнього існування. Для того що б воно з'явилося, необхідний особливий акт існування, завжди виходить від милостивого бога. Томістское рішення проблеми сутності та існування остаточно закріплювало дуалізм бога та світу як головні устої християнського монотеїзму. Ще більшу роль в метафізиці Аквіната грають основоположні аристотелевські категорії форми і матерії. У першій з них можна углядіти конкретизацію ідеї сутності. Разом з тим категорії форми і матерії покликані дати подальші пояснення як родової і видової визначеності кожної речі, так і її безперервної зміни, переходу одна в одну і т.п. Форма висловлює загальний зміст речі, матерія пояснює індивідуальність і конкретність її існування. Аквінат підкреслює, що матерія деяким чином обмежена формою і форма матерією. Кожна одинична субстанція обов'язково являє собою конкретну єдність форми і матерії. Як і

у Аристотеля, провідним початком виступає при цьому форма, бо все діюче діє остільки, оскільки має форму. Однак цей аристотелевський зміст категорій матерії і форми, будучи підпорядкований догматам і уявленням християнської теології, зазнав у Аквіната значних видозмін. Аквінат же не став би офіційним філософом католицизму, якби він не обґрунтовував креаціонізм. Як би розвиваючи аристотелевську ідею пасивності першоматерії, «ангельський доктор» оголосив її продуктом надприродної творчості бога з нічого. Результатом такого переосмислення поняття матерії могло бути тільки придельне посилення її пасивності. У зв'язку з вченням про форму стоїть і розвинена Аквінатом концепція універсалій. Фома вважається одним з головних представників так званого поміркованого реалізму, вихідного від Аристотеля (у той час як крайній схоластичний реалізм схилювався до Платону). Подібно Авіценні Аквінат вчив о трояком існуванні загального (універсалій). У згоді з Аристотелем він стверджував, що загальне міститься в одиничних речах, складаючи, таким чином, їх сутність. Це так звана безпосередня універсалія. По друге, це загальне витягується звідси людським розумом і тому наявна в ньому вже після речей. Це так звана уявна універсалія, яка, загалом, теж відповідає аристотелевському розумінню спільного. Але третій різновид існування універсалій – до речей – відрізняє позицію Аквіната не тільки від позиції Стагіріта, але і від вирішення проблеми онтологічного існування спільного. У цьому зв'язку варто зайвий раз підкреслити, що номіналістичне рішення проблеми спільного навіть в рамках середньовічної філософії далеко не завжди містило в собі більш передову анти теологічну тенденцію в порівнянні з її рішенням у дусі реалізму. Визнаючи, таким чином, існування універсалій до речей, Аквінат стає на позицію платонізму, хоча і підкреслює свою відмінність від нього, яка полягає у тому, що речі народжуються від безтілесних форм безпосередньо, а ще за допомогою божественного розуму і небесного руху.

Схоластика на роздоріжжі Іоанн Дунс Скот. Періоду найбільшої могутності католицької церкви як найвищої санкції феодального ладу відповідав теолого-філософський синтез, розроблений Хомою Аквінським. Як ми бачили, томізм представляв собою універсалістську систему, в якій знайшли собі

місце бог, природа, людина з її пізнанням, і різними сферами культури. Прогресування, хоча і повільне, розкладання феодального ладу в надрах якого росли елементи раннього буржуазної культури ренесансу, спричинило за собою відоме послаблення ролі церкви, падіння її морального авторитету, як і влади папства, виявила кульмінаційний характер схоластичної системи Аквіната. У цих умовах в схоластиці виникають опозиційні напрямки, які прямо або побічно полемізували проти томізму. Характерні риси цих напрямів полягали в тому, що вони були позбавлені його універсалістських домагань. Також в них зростав аналітичний компонент, прагнення пов'язати філософські вишукування з тими чи іншими приватними питаннями знання. На зламі двох століть розвивалася філософська діяльність Іоанна Дунса Скота (1265/1266–1308 рр.). Особливий інтерес представляє рішення Дунсом Скотом фундаментальної проблеми співвідношення віри і розуму, філософії і теології. В якості суто теоретичного знання філософія досягає зовнішній світ, спираючись на розум і досвід і використовуючи наукове знання. Між тим переважна більшість положень віровчення, що містяться у святому писанні, не піддається раціональному обґрунтуванню і не потребує його. Якщо філософія – теоретична дисципліна, то теологія – головним чином практичне знання того, як найуспішніше спрямовувати людську волю для виконання тих положень, продиктованих віровченням. Тим самим теологія наповнюється, перш за все, моральним змістом, її положення не можуть претендувати на точність і строгість, до чого філософія завжди зобов'язана прагнути.

Метафізика Дунса Скота. Філософію Дунс Скот фактично отожднює з метафізикою. Якщо Хома саме теологію розглядав як найвище знання, то у Іоанна ця роль відводиться метафізиці, яку він вважає максимальним пізнанням. Як сукупність найвищих пізнавальних узагальнень щодо властивостей буття вона формулює принципи, в світлі яких слід пізнавати і всі одиничні речі. Дунс Скот робить головною категорією своєї метафізики поняття буття-Абсолюту, яке охоплює всю сферу дійсності і може трактуватися і як предмет знання, і як предмет віри. Обіймаючи в собі все існуюче, поняття буття поширюється і на бога. Ще більшу роль в його метафізиці грає проблема матерії

і форми. І тут Дунс Скот не надає формі того вирішального значення відносно матерії, яке вона грала у Аквіната, а розглядає матерію як володіє сутністю. «Тонкий доктор» розрізняє, перед усім «першо-першу» матерію як універсальну і первинну субстанцію, яка існує без форми і лежить в основі всього суцього. Саме вона і складає предмет метафізики. Другий різновид визначається ним як «друго-перша» матерія. Ця якісно певна матерія утворює предмети і істоти живого світу, що вивчаються натурфілософією. Нарешті, «третья-перша» матерія може бути витлумачена як той матеріал, з якого зусиллями людини створюються численні і різноманітні речі. Вона становить предмет вивчення механіки. Але описана відмінність різновидів матерії аж ніяк не знімає проблеми форми, хоча Скот і вирішує її інакше, ніж це мало місце у Аквіната. Якщо в останнього завжди загальна форма, поєднуючись з певною порцією матерії, виступаючої основою індивідуалізації речі, актуалізує її, то у першого саме форма будь-якої речі і виступає в якості початку, що додає їй індивідуальність, конкретність.

Номіналістичний критицизм в схоластиці . Уільям Оккам і його вирішення проблеми філософії і теології. (1300–1349/1350). Народився недалеко від Лондона, навчався і викладав в Оксфордському університеті і, безсумнівно, відчував значний вплив емпіричної філософської школи, пов'язаної з іменами Роджера Бекона, Дунса Скота, але пішов значно далі останнього. Англійський схоластик написав ряд політичних трактатів і памфлетів. В них Оккам висловив сумніви в непогрішності папства, якому протиставив в якості вищого віроповідного авторитету авторитет громади самих віруючих. Більш того, прихильник імператора висловив переконання в тимчасовому характері самого інституту папства, яке в принципі може бути скасовано. Оккам написав такі твори «Розпорядок», «Вибране», «Сума всієї логіки» та ін. Вище ми бачили, наскільки тонкою стала нитка, що зв'язує філософію з теологією у Дунса Скота. Інші критично налаштовані схоластики ще більш послабили її. Оккам, можна сказати, цю нитку порвав зовсім. Під ім'ям бог теолог розуміє нескінченну істоту, що перевершує нескінченну безліч різних речей, взятих як порізно, так і одночасно, тобто бог в якості Абсолюту є актуальна нескінченність, в той час як,

вивчаючи явища природи, і переходячи від одного з них до іншого ми зустрічаємося лише з нескінченністю потенційною. Отже, саме поняття бога в якості актуальної нескінченності є поняття ірраціональне, воно не може бути ніяк обґрунтовано засобами природного знання. Ірраціональність божественної природи затверджувалася Оккамом і в зв'язку з тим, що він ще більш посилив волютаризм божественної діяльності, на якому наполягав Дунс Скот. Оккам, можна сказати, повністю вилучив з божественного розуму ідеї як безтілесні архетипи всього сущого. Підірвавши тим самим основоположну тезу крайнього реалізму понять, Оккам зруйнував фундамент і всякого схоластичного реалізму, бо, якщо спільного немає в божественно розумі, немає його і в речах, які завжди лише єдині. Загальне притаманне лише людському розуму, а божественному відомо лише остільки, оскільки воно є в людському. У такому контексті досягалася повна раціоналізація богослов'я, яка повинна спиратися тільки на документи священного писання. Предмет же філософії, що спирається на розум і досвід, абсолютно не залежить від неї. Позиція Оккама в основоположному для всієї середньовічної філософії питанні про співвідношення релігійної віри і природного людського розуму являє собою радикальний прояв концепції «двох істин», того її варіанту, який стверджував відмінність предметів теології та філософії.

Історія середніх віків надала людям чимало повчальних уроків. По-перше, культура не може обійтися без філософії. По-друге, без опори на науку філософія слабшає. По-третє, згубний відрив моралі від логіко-математичних наук і природознавства. Мається на увазі, що в середні століття з усіх наук тільки логіка розвивалася більш-менш успішно, але для успіху моральних теорій, в тому числі теології, цього виявилось не достатньо. Вся історія середньовіччя – це ретельна перевірка можливостей теології, яка показала, що теологія не в змозі запропонувати більш дієвий, ніж філософія, спосіб осмислення світу.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте соціально економічні та ідейні витоки виникнення християнської релігії що стала панівною в середньовічну епоху.

2. Які основні риси християнської теології?

3. У чому полягає відмінність світогляду античності від світогляду середньовіччя?

4. Що таке християнська апологетика?

5. Визначте основні риси патристики та її роль у формуванні середньовічної філософії.

6. Розкрийте основні положення реалізму.

7. Що таке номіналізм і в чому полягає його відмінність від реалізму?

8. З якої пізньої античної філософської системи запозичене поняття логос Філоном Олександрійським.

9. Як вирішує Дунс Скот проблему про співвідношенні матерії і форми.

10. У другій половині другого століття апологети починають обговорювати найважливіший догмат християнського монотеїзму, назвіть його і дайте характеристику.

Основна література

1. Кислюк К. В. Філософія. Модульний курс: навчальний посібник для студентів. – Х.: Торсінг плюс 2009. – 416с

2. Кремень В. Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. Підручник. – К. Книга, 2005. – 258 с.

3. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: логос, софія, розум. К.: Книга – 2006. – 432 с.

4. Кремень В. Г. , Горлач М. Г. Філософія: Підручник для вищої школи. – Х. Прапор., 2004. – 736 с.

5. Нікітіна Л. М. Вступ до філософії: – К. Центр. учбової літератури, 2008. – 256 с.

6. Ярошовець В. І. Філософія як історія філософії. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648с.

Додаткова література

1. Кондзьолка В. В. Історія середньовічної філософії / В.ондзьолка. – Львів 2001.

2. Мир философии: Книга для чтения. В 2-х. ч. Часть 1,2. Исходные философские проблемы, понятия и принципы. – М.: Политиздат, 1991. – 672 с.

3. Соколов В. В. Средневековая философия / В.В. Соколов. – М.: Высш. школа, 1979. – 448с.

4. Татаркевич В. Л. Історія філософії / В.Л. Татаркевич. [Т. 1]. – Львів, 1997.

ТЕМА 5–6. ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ, НОВОГО ЧАСУ І ПРОСВІТНИЦТВА

Мета та завдання лекції: розкрити сутність, специфіку розвитку основних напрямків, течій та ідей європейської філософії XVII–XVIII ст. Конкретні цілі лекції: розкрити сутність механіко-матеріалістичної картини світу Нового часу; уявити в чому схожість і кардинальна відмінність двох концепцій наукового методу Ф. Бекона і Р. Декарта; охарактеризувати суспільно-політичні ідеали Просвітництва, а також ідеї громадянського суспільства та суспільного договору; розглянути розвиток філософської думки XVII–XVIII ст. та її основні філософські напрямки.

План лекції:

1. Зміни філософії доби Відродження
2. Поступ ідей філософії Нового часу
3. Емпіризм Нового часу
4. Раціоналізм Нового часу.
5. Філософія Просвітництва.

Основні поняття:

Раціоналізм – філософська точка зору, яка наголошує першість і компетентність розуму (логічного ходу міркування) в пошуках правди. В історії філософії раціоналізм протиставляється емпіризму – філософській установці, яка кладе в основу пошуків істини досвід.

Емпіризм – напрям у філософії, що визнає чуттєвий досвід джерелом знань і стверджує, що всі знання ґрунтуються на досвіді. Протистоїть раціоналізму та містицизму. При цьому, інша пізнавальна здатність людини – розум – розглядається в емпіризмі тільки як сполучення і перекомпонування того матеріалу, що даний нам у досвіді, а також як здатність, що у принципі нічого не додає до змісту нашого знання.

Індукція – це форма мислення, за допомогою якої думка наводиться на будь-яке загальне правило, загальне положення, властиве всім одиничним предметам будь-якого класу.

Дедукція – це спосіб міркування і метод дослідження, що дозволяє, навпаки, перейти від загального до частки, від

загального положення до одиничних фактів або виведення одного положення на основі інших, з яких воно з необхідністю випливає.

Механіцизм – напрям у філософії XVI–XVIII століть, що зводив усю багатогранність світу до механічного руху однорідних часток матерії, а складні закономірності розвитку – до найпростіших законів механіки.

Пантеїзм – філософська доктрина, яка стверджує, що всесвіт є ідентичним з Богом; редукція Бога до всесвіту або всесвіту до Бога. Іншими словами, пантеїзм це – вірування чи вчення, яке представляє природний світ, включаючи людину, частиною божества.

Антропоцентризм – філософське вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, які в ньому відбуваються, що вона створена Богом «за своїм образом і подобою»; принцип, відповідно до якого людина є завершенням еволюції світобудови.

Гуманізм – течія в західноєвропейській культурі епохи Відродження, яка визнає людину найвищою цінністю у світі, де здійснюється повага до гідності та розуму людини, право на щастя в житті, вільний вияв природних почуттів і здібностей.

Природне право – теоретична доктрина, за якою головним джерелом права є сама природа, а не воля законодавця. Також термін визначає і саме право, задане природою. Людині природні права належать від народження, вони закладені в самій її сутності й однакові для всіх.

Теорія суспільного договору – теорія або модель, в якій розглядаються питання про походження суспільства і легітимності влади держави над особистістю. Соціальні аргументи договору зазвичай передбачають, що люди погодяться відмовитися від частини своїх свобод і підкорятися владі правителя або судді (або приєднуються до рішення більшості), в обмін на захист своїх прав.

Субстанція – незмінна основа всього існуючого, протилежна мінливому і випадковому; основний складовий елемент; матерія в усіх формах її руху; будь-яка речовина.

Деїзм – розповсюджена в Новий час позиція, згідно з якою Бог створив світ, надав йому власних законів і далі вже не втручається у його функціонування: творчі ідеї Бога в бутті світу набувають характеру необхідності, пізнання якої стає завданням людини.

Субстанція – одне із центральних понять новоєвропейського світоосмислення, що позначало таку основу світу, яка охоплювала та пронизувала собою усі форми та явища дійсності, була самовладною та не потребувала для свого буття ніяких інших джерел або причин.

Секуляризація – це процес, внаслідок якого всі сектори суспільства, культури, різні суспільні групи та окремих індивід звільняються від релігійного світогляду та впливу. Релігія втрачає монополію на пояснення дійсності, перестає бути загальним світоглядом, який інтегрує суспільство, і вже не становить єдиного джерела цінностей, ідеалів і норм.

1. Зміни філософії доби Відродження

Починаючи з XIV ст. в соціально-економічному і духовному житті Західної Європи відбувається ряд змін, які ознаменували початок нової епохи, що увійшла в історію під назвою епохи Відродження. Ці зміни були пов'язані насамперед з процесом секуляризації (звільнення світського життя від релігії та церковних інститутів) і відбувалися спочатку досить повільно і по-різному протікали у різних країнах Європи.

Нова епоха утверджує відродження античної культури, античного способу життя, античного мислення, звідси і нова назва «Ренесанс», тобто «Відродження». В дійсності ренесансна людина і ренесансна культура та філософія суттєво відрізняються від античної. Хоч Відродження протиставляє себе середньовічному християнству, але воно виникає як інтеграція розвитку середньовічної культури, а тому несе в собі ще й такі риси, які не були притаманні античності.

Найважливішою характерною рисою світогляду епохи Відродження була його орієнтація на мистецтво, на свободу індивідуальних здібностей. Якщо Середньовіччя було зорієнтоване на релігію, то Відродження – це епоха художньо-естетична. Коли у центрі уваги античності було природно-космічне життя, а в середні віки – Бог і священна ідея спасіння, то в епоху Відродження – людина. Тому філософське мислення цього періоду називають антропоцентристським.

Процес формування нової буржуазної культури супроводжувався принциповою зміною світоглядних орієнтирів.

Але на ранніх своїх етапах цей процес набуває своєрідної перехідної, компромісної форми. Буржуазний спосіб життя орієнтував на природу, природне буття як справжню реальність, але феодалні відносини, які продовжували на цей час панувати в суспільстві, як і раніше, орієнтували на духовність, на Бога, як на єдине істинне розуміння суті реальності.

Протягом досить тривалого часу ці різні світоглядні установки не виявили своєї несумісності, тому конкретним об'єктом існування для ідеологів молодшої буржуазії виступає не природа, як така, а природна людина.

Природна людина претендує на роль найвищої реальності, не принижуючи божественно-духовної реальності. Бог продовжує відігравати почесну роль творця світу, але поряд з ним з'являється людина. Формально вона залишається залежною від Бога, бо створена ним, але будучи наділеною, на відміну від решти природи, здатністю творити і мислити, людина поряд з Богом фактично починає відігравати роль істоти, співрівної Богові.

Вчення про людину. Згідно з роздумами одного з гуманістів XV ст. Джованні Піко Мірандоли, Бог, створивши людину, поставив її в центрі Всесвіту і звернувся до неї зі словами про те, що не дасть людині ні визначеного місця на Землі, ні особистого образу, ні особливих зобов'язань, щоб місце, обличчя і обов'язки свої людина мала б за власним бажанням, згідно з своєю волею і своїм рішенням. У Піко ми чуємо відлуння вчень про людину, якій Бог дав свободу і волю, а людина повинна насамперед сама вирішити свою долю, знайти своє місце у цьому світі. Людина не просто природна істота, вона творець самої себе і цим відрізняється від інших природних істот. В міру того, як людина усвідомлює себе творцем свого життя і долі, вона стає безмежним господарем над природою. Такої сили і такої влади своєї над усім сущим людина не відчувала ні в античності, ні в середні віки. Людині тепер не потрібна милість бога, вона сама творець, а тому фігура художника – творця, архітектора, скульптора, митця стає символом Ренесансу.

Проблема діяльності. В епоху Відродження будь-яка діяльність, чи то діяльність художника, скульптора, архітектора, чи інженера сприймається інакше, ніж в античності або в середні віки.

У стародавніх греків споглядання вважалося вищим за діяльність. У середні віки ставлення до діяльності змінюється. Християнство розглядає працю як спокуту за гріхи, але вищою формою діяльності вважається те, що веде до спасіння душі. Душа де в чому схильна на споглядання: це молитва, богослужіння, читання священних книг. І тільки в епоху Відродження творча діяльність набуває сакрального, тобто священного, характеру. За допомогою цієї діяльності людина не просто задовольняє свої потреби. Вона творить новий світ, створює красу і творить найвище, що є у світі – саму себе.

В епоху Відродження зростає цінність окремої людини. Тому нерідко зустрічається судження про те, що в цей час формується поняття особистості та індивідуальності. Поняття «особистість» та «індивідуальність» слід розрізняти. Індивідуальність – це категорія естетична, особистість – категорія морально-етична.

Якщо ми розглядаємо людину з точки зору її відмінностей від інших людей, то в цьому разі єдиним критерієм цінності може бути критерій оригінальності. Що ж стосується особистості, то головне в ній – це здатність розпізнавати добро і зло, й поводитись згідно з цим. Особистість передбачає також здатність нести відповідальність за свої вчинки.

В епоху Відродження філософія знову звертається до вивчення природи. Але в розумінні природи, як і в тлумаченні людини у цей період, філософія має свою особливість. Ця особливість полягає у тому, що природа тлумачиться пантеїстично. В перекладі з грецької мови «пантеїзм» означає «всебожжя». Християнський бог втрачає свій трансцендентальний, надприродний характер, він неначебто зливається з природою, а остання тим самим обожнюється і набуває рис, які не були притаманні їй в античності.

Зростання промисловості, торгівлі, мореплавства, військової справи, тобто розвиток матеріального виробництва, обумовило розвиток техніки, природознавства, математики, механіки. Все це вимагало звільнення розуму від схоластики і повороту від суто логічної проблематики до природничо-наукового пізнання світу і людини. Виразниками цієї тенденції були найвизначніші мислителі епохи Відродження, спільним пафосом якої стала ідея гуманізму.

Одним із характерних представників ренесансної філософії цього спрямування був Микола Кузанський (1401–1464 рр.). Аналіз його вчення дає змогу особливо яскраво побачити різницю між старогрецьким трактуванням буття і трактуванням буття в епоху Відродження.

Микола Кузанський, як і більшість філософів його часу, орієнтувався на традицію неоплатонізму. Однак при цьому він переосмислював вчення неоплатоніків, починаючи з центрального для них поняття «єдиного». У Платона і неоплатоніків, як ми знаємо, єдине характеризується через протилежність «іншому», не-єдиному. Цю точку зору поділяли піфагорійці та елеати, які протиставляли єдине множинності, границю – безмежності. Кузанець, який поділяв принципи християнського монізму, заперечує античний дуалізм і заявляє, що «єдиному ніщо не протилежне». А звідси він робить характерний висновок: «єдине є все» – формула, яка звучить пантеїстично і безпосередньо передуює пантеїзму Джордано Бруно (1548–1600 рр.).

Ця формула неприйнятна для християнського теїзму, який принципово відрізняє творіння («все» від творця («єдиного»)), але, що не менш важливо, вона відрізняється і від концепції неоплатоніків, які ніколи не ототожнювали «єдине» з «усім». Ось тут і проявляється новий підхід до проблем онтології.

З твердження, що єдине не має протилежності, Кузанець робить висновок, що єдине тотожне з безмежністю, нескінченністю. Нескінченність – це те, більшим від чого ніщо не може бути. Тому Кузанець називає її «максимумом», єдине ж – це «мінімум». Отже, Микола Кузанський відкрив принцип збігу протилежностей максимуму і мінімуму. Щоб зробити більш наочним цей принцип, Кузанець звертається до математики, наголошуючи, що при збільшенні радіуса кола до нескінченності, коло перетворюється на нескінченну пряму. У такого максимального кола діаметр стає тотожним колу. Більш того, з колом сходиться не тільки діаметр, але й центр, а тим самим крапка (мінімум) і нескінченна пряма (максимум) становлять одне й те саме. Аналогічно відбувається з трикутником: якщо одна з його сторін нескінченна, то й інші дві також будуть нескінченні. Таким чином доводиться, що нескінченна лінія є і трикутник, і крапка, і коло.

Отже, єдність протилежностей є найважливішим методологічним принципом філософії Миколи Кузанського, що робить його одним з родоначальників новоєвропейської діалектики. У Платона, одного з найвидатніших діалектиків античності, ми не знаходимо вчення про збіг протилежностей, оскільки для старогрецької філософії характерний дуалізм, протиставлення ідеї (форми) і матерії, єдиного і нескінченного. Навпаки, у Кузанця місце єдиного займає поняття актуальної нескінченності, яка є, власне, поєднанням протилежностей – єдиного і безмежного.

Проведене, хоч і не завжди послідовно, ототожнення єдиного з безмежним, зрештою, потягло за собою перебудову принципів не лише античної філософії і середньовічної теології, а й античної і середньовічної науки – математики і астрономії.

Ту роль, яку у греків відігравало неподільне (одиниця), яке вносило міру як в суще в цілому, так і в кожний рід сутнього, у Кузанця виконує нескінченне. Тепер на нього покладена функція бути мірою всього сущого. Якщо нескінченність стає мірою, то парадокс виявляється синонімом точного знання. І справді, ось що впливало з прийнятих Кузанським передумов: «... Якщо одна нескінченна лінія складалася б з безкінечного числа відрізків в одну п'ядь, а інша – з безкінечного числа відрізків в дві п'яді, вони все-таки з необхідністю були б рівні, оскільки нескінченність не може бути більшою від нескінченності». Як бачимо, перед нескінченністю всі кінцеві різниці зникають, і двійка стає рівною одиниці, трійці чи будь-якому іншому числу.

У геометрії, як показує Микола Кузанський, все складається, як і в арифметиці. Різницю раціональних та ірраціональних відношень, на якій трималась геометрія у греків, Кузанець проголошував як таку, що має значення лише для найнижчої розумової здібності розсудку, а не для розуму. Вся математика, включаючи арифметику, геометрію та астрономію, є, за переконанням Кузанця, продуктом діяльності розсудку; розсудок якраз і виражає свій основний принцип у вигляді заборони протиріччя, тобто заборони поєднувати протилежності. Микола Кузанський повертає нас до Зенона з його парадоксами нескінченності, з тією, однак, різницею, що Зенон вбачав у парадоксах знаряддя руйнування неправильного знання, а

Кузанець – засіб створення знання істинного. Правда, саме це знання має особливий характер – воно є «навченим незнанням».

Теза про нескінченне вносить перетворення і в астрономію. Якщо в галузі арифметики і геометрії нескінченне як міра перетворює знання про кінцеві співвідношення на наближені, то в астрономію ця нова міра вносить, крім того, ще й принцип відносності. І справді, оскільки точно визначити розміри та форму Всесвіту можна лише через відношення його до нескінченності, то в ньому не можуть бути різні центр і коло.

Роздуми Кузанця допомагають зрозуміти зв'язок між філософською категорією єдиного і космологічним висновком древніх про наявність центру світу, а тим самим – про його кінець. Здійснене ним ототожнення єдиного з нескінченим руйнує ту картину космосу, з якої виходили не тільки Платон і Аристотель, а й Птолемей та Архімед. Для античної науки і більшості представників античної філософії космос був дуже великим, але кінцевим тілом. А ознака кінцевості тіла – це можливість розрізнити в ньому центр і периферію, «початок» і «кінець». Згідно з Кузанцем, центр і коло космосу – це Бог, а тому, хоч світ і не нескінченний, його неможливо уявити кінцевим, оскільки у нього немає меж, в яких він був би замкнений. Філософські погляди кардинала католицької церкви Миколи Кузанського іноді порівнюють з дволиким Янусом, один бік якого звернений до схоластики, а другий – до майбутньої філософської класики XVII ст. Під це порівняння певною мірою підпадає вся філософія XV–XVI ст.

Сутність епохи Відродження характеризується не тільки піднесенням людини, а й докорінною зміною світогляду. На зміну аристотельсько-біблійному світогляду про те, що центром Всесвіту є Земля (геоцентрична система) приходить геліоцентрична система (в центрі – Сонце, а Земля – зовнішня планета). Автором цієї концепції був видатний польський учений М. Коперник (XVI ст.), який фактично здійснив революційний переворот у світорозумінні. Його вчення розглядається як початок звільнення природознавства від теології (Енгельс). На захист учення М. Коперника виступив італійський учений-філософ Г. Галілей (1564–1642 pp.), який переслідувався інквізицією як єретик. Далі від Коперника в світорозумінні пішов

італійський вчений філософ Дж. Бруно (1548–1600 рр.), який проголосив гіпотезу про існування можливості світів, за що був жорстоко покараний інквізицією – прилюдно спалений. В Україні вчення М. Коперника, Г. Галілея та Дж. Бруно широко пропагувалося в Києво-Могилянській академії та морських школах (Ф. Прокопович та ін.).

Із викладеного раніше можна зробити висновок про те, що філософська думка епохи Відродження створила надійні основи в подальшому поступі наукової революції та розвитку філософії Нового часу (XVII–XVIII ст.).

Ренесансні гуманістичні ідеї спершу не викликали негативної реакції з боку офіційних представників католицької церкви. Ситуація різко змінюється після того, як у XVI ст. Відродження обертається феноменом Реформації.

М. Лютер (1483–1548 рр.) піддав критиці офіційну католицьку доктрину. Його позиція виходила з ідей містичного пантеїзму Майстера Екхарта, августиніансько-платонічних уподобань та ренесансного критицизму Еразма Роттердамського. М. Лютер закликав повернутися до первісної «чистоти» християнського вчення, відкинути всі пізніші нашарування у вигляді папських бул і декретів. Висуваючи тезу про загальне «священство», він робив непотрібним духовенство, пропонуючи «прямий», індивідуальний шлях кожного віруючого до Бога. М. Лютер наполягає на ірраціональному характері релігійного знання, роблячи тим самим принципово неправомірною будь-яку спробу «світської» його критики. Він переклав Біблію німецькою мовою, зробивши тим самим її зміст ближчим і зрозумілішим для основної маси віруючих німців. Реформа М. Лютера позбавила церкву політичного панування, підпорядкувала її світській владі.

Ж. Кальвін (1509–1564 рр.) був автором іншого, більш радикального варіанта Реформації. Від лютеранства кальвінізм відрізнявся більш категоричним містицизмом та ірраціоналізмом. Як вчив Ж. Кальвін, Христос своєю жертвою на хресті обрав до спасіння не все людство, а лише якусь його певну частину. Причому критерії «обраності» цілком ірраціональні. Тому, як він каже, «званих багато, а обраних мало». Проте саме внаслідок ірраціонального характеру божественного вибору обранцем може вважати себе кожний.

Реформація за своїм ідейним змістом була типово ренесансним феноменом. Водночас вона істотно відрізняється від гуманістичної традиції Відродження репресивними заходами Контрреформації. Лютеранський монізм у своєму запереченні автономії людської істоти, її свободи збігається з натуралістичним монізмом пізнього Відродження, який так само заперечує автономію людського ества. Недаремно своє продовження лютеранський монізм, який утверджував існування одного Бога і божественної природи, знаходить у німецькому ідеалістичному монізмі XIX ст., а натуралістичний монізм – у матеріалістичному механіцизмі світогляду Нового часу.

2. Поступ ідей філософії Нового часу

Філософія Нового часу починається із «наукової революції» (XVI–XVII ст.) – ряду наукових звершень, що привели до злету науки, а згодом і до зміни всього світогляду. М. Копернік висуває геліоцентричну систему світу, згідно з якою для більш простого математичного розрахунку руху планет слід у центрі світобудови розмістити Сонце, а не Землю; Г. Галілей вводить у науковий обіг перший експеримент, він же, удосконаливши підзорну трубу, винаходить телескоп; І. Левенгук винаходить мікроскоп; К. Ліней створює свою знамениту класифікацію видів; Декарт винаходить систему координат та започатковує аналітичну геометрію; Г. Лейбніц відкриває закон збереження енергії, зрештою, І. Ньютон створює свою знамениту класичну механіку. Це тільки частина тих наукових звершень, які сталися в цей час. Стрімкий злет науки дав філософії три ідеї, які й визначили картину всієї тодішньої філософії:

1. Уявлення про те, що філософію слід будувати на взірці строгої науки. Філософські праці того часу перетворюються у строгі наукові трактати, ніякі інші способи висловлювання філософських ідей (афоризми, поетичні форми, діалоги тощо) тоді вважались неприйнятними. Дійшло до того, що Бенедикт Спіноза, один із найвидатніших філософів того часу, побудував власну філософську систему у вигляді набору математичних аксіом і теорем, користуючись як взірцем системою Евклідової геометрії.

2. Переконаність у всесильності науки і людського розуму. Захоплена стрімким злетом науки, людина Нового часу повірила у необмежені можливості людського розуму і науки, як його прояву.

Тодішній людині здавалося, що мине зовсім небагато часу і вона пізнає весь світ. Розум, а саме «науковий розум», став головним предметом філософських досліджень Нового часу. Те місце, яке у Середньовіччі займав Бог, а у добу Відродження – людина, у добу Нового часу зайняв розум. Переконаність у всесильності людського розуму, у його необмежених можливостях призводить до того, що філософія Нового часу цікавиться насамперед дослідженням механізмів людського пізнання та можливостей людського розуму. Дійсно, якщо розум займає провідне місце в освіті й людському житті, то саме його треба, в першу чергу досліджувати, з'ясовувати, як саме він пізнає світ і робить такі феноменальні успіхи, які його можливості і межі. Такий інтерес породжує чотири часткові філософські проблеми Нового часу, довкола яких розгорталися головні філософські напрями того часу, а саме:

а) частина філософів відродила призабуту платонівську теорію «вроджених ідей», тобто переконаність у тому, що людина певні знання має «від природи», від народження. Філософський напрям, який визнавав існування вроджених ідей і всіляко підтримував цю теорію, називають раціоналізмом. Найвидатнішими представниками цього напрямку були Рене Декарт, Бенедикт Спіноза та Готфрід Лейбніц;

б) інші філософи не визнавали теорію вроджених ідей Платона і стверджували, що від народження душа людини є чистою, пустою, а всі знання вона отримує ззовні, з досвіду. Такий філософський напрям називають емпіризмом. Найвидатнішими його представниками були Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, Джордж Берклі та Девід Юм;

в) віра у необмежені можливості науки і людського розуму народжує переконаність у тому, що все зло, яке існує в суспільстві, походить від варварства і неосвіченості людей, а тому слід поширювати освіту, навчати людей основам усіх наук, і тоді у суспільстві запанує лад і спокій. Ця суспільно-політична ідея називається ідеєю Просвітництва. У XVIII столітті вона об'єднала навколо себе багато провідних інтелектуалів того часу. Вольтер, Кондиль'як, Жан-Жак Руссо, Дені Дідро, Жан Д'Аламбер, Жюльєн Ламетрі, Клод Гельвецій, Поль Гольбах, Шарль Монтеск'є – ці та інші мислителі намагались у теорії та на практиці зреалізувати ідею просвітництва. Тому історики

філософії розглядають окремий філософський напрям Нового часу, який називають Просвітництво;

г) з'являється уявлення про активний людський розум, яке знаходить компроміс у суперечці раціоналістів та емпіристів. Іммануїл Кант виступив із філософським вченням, яке стверджувало, що вродженого знання не існує, однак душа людини не є чистою, адже в ній існують від народження інструменти, за допомогою яких розум із досвіду активно здобуває знання, а не просто живе із вродженими ідеями, як стверджували раціоналісти, або просто сприймає все, що «пливе» із зовні, як стверджували емпіристи. Думки Канта розвивали Йоганн Готліб Фіхте, Фрідріх Вільгельм Шеллінг, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, які були найвидатнішими представниками напрямку, що називався німецький ідеалізм, який, хоч історично та змістовно і відноситься до епохи Нового часу, в межах курсу філософії завжди розглядається окремою темою.

3. Зрештою, не можна залишити поза увагою і філософські погляди, які суперечили всім філософським установкам Нового часу. Поодинокі філософи скептично ставилися до віри людини у науку і необмежені можливості людського розуму, не визнавали здатності людського розуму встановити мир, щастя і спокій у суспільстві та закликали звертати увагу на віру, вольовий світ людини тощо. Серед них можна назвати принаймні два прізвища: Блез Паскаль та Джамбаттіста Віко.

3. Емпіризм Нового часу

Прихильники емпіризму (від грец. *emperia* – досвід) вважали єдиним джерелом пізнання чуттєвий досвід (дані органів відчуття людини), справедливо твердили, що процес пізнання починається з відчуттів. Своєрідною модифікацією емпіризму виступає сенсуалізм (від лат. *sensus* – почуття). Прихильники сенсуалізму прагнули вивести весь зміст пізнання вже не просто з досвіду, а з діяльності органів відчуття. З XVII–XVIII століть емпіризм та сенсуалізм розвивали Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, представники французького матеріалізму. Послідовне продовження сенсуалізму Джона Локка привело Джорджа Берклі та Давіда Юма до суб'єктивно-ідеалістичних висновків.

Першим філософом Нового часу, засновником емпіризму вважається *Френсіс Бекон* (1561–1626). За політичними поглядами він був ідеологом буржуазії. Основні філософські ідеї Бекона викладено в таких працях: «Досліди або повчання моральні і політичні» (1597), «Новий органон (1620), «Про гідність і примноження наук» (1623) та «Нова Атлантида» (видана посмертно у 1627).

Основним твором Ф.Бекона є «Новий Органон». Тоді органом називали збірку трактатів з логіки Арістотеля. Поняття органон (знаряддя, інструмент) приблизно рівнозначне поняттю метод. Тому, називаючи свій твір «Новий Органон», Френсіс Бекон протиставляє свій метод методу Арістотеля, розробляє індуктивний метод пізнання, обґрунтовує основні принципи емпіризму. Головним завданням філософії Френсіс Бекон вважав формування методу науки – пізнання природи і оволодіння нею силами усіх наук – підвищення влади людини над природою, тобто наука мала стати не самоціллю, а засобом. У відомому афоризмі «Знання – це сила» саме і підкреслюється практична спрямованість науки. Але для того, щоб оволодіти природою і поставити її на службу людини, необхідно принципово оновити наукові методи дослідження. Бекон розрізняє два види дослідів: плодоносні та світлоносні. Плодоносними він називає досліді, мета яких – принесення безпосередньої користі людині, світлоносними називає ті, мета яких – пізнання законів, явищ і властивостей речей. Але ці знання повинні ґрунтуватися на фактах і від них іти до широких узагальнень. Такий метод має назву індуктивного.

Індукція (від лат. *inductio* – наведення) – форма умовиводу, за якої на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення. Бекон вважав, що метод індукції може дати достовірне знання тільки тоді, коли свідомість буде звільнена від помилкових суджень («ідолів», «привидів»). Таких ідолів Бекон поділяє на чотири групи: «ідоли роду», «ідоли печери», «ідоли площі», «ідоли театру». «Ідоли роду» – це перешкоди, зумовлені спільною для всіх людей природою, недосконалістю самого людського розуму; «ідоли печери» – спотворення, джерелом яких є індивідуальні

особливості розуму індивідів; «ідоли площі» – перешкоди, що виникають внаслідок спілкування між людьми; «ідоли театру» – перешкоди, породжені сліпою вірою людей в авторитети, стародавні традиції, хибні думки. Людині звільнитися від таких ідолів-помилочок дуже важко, повинна допомогти філософія. Творчість Бекона мала великий вплив на розвиток філософії та науки. Однак Бекон робив надто великий акцент на емпіричних методах дослідження, недооцінюючи роль раціонального моменту в пізнанні людини та навколишнього світу.

Послідовником Бекона став *Томас Гоббс* (1588–1679), основні ідеї якого викладені у працях «Левіафан» (1651), «Про тіло» (1655), «Про людину» (1658).

Томас Гоббс створив першу в історії філософії закінчену картину механістичного матеріалізму, заперечивши існування душі як особливої субстанції – тіла. Така позиція привела його до механістичного розуміння людини. За Гоббсом, люди, як тварини, – складні механізми, дії яких визначаються зовнішніми впливами.

Йдучи за емпіричною традицією, закладеною Беконом, Гоббс вважав істинним джерелом пізнання почуття. Але, на відміну від Бекона, на передній план Гоббс висував проблеми наукового розуміння суспільства, держави, права, релігійної віротерпимості. Саме ці питання привертати найбільшу увагу в епоху буржуазної революції в Англії, сучасником якої був філософ. Вчення Гоббса про державу та право стало широко відомим. Вчення базується на розрізненні двох становищ людського суспільства – природного і громадянського. Природне становище – вихідне, тут кожний має право на все, що може захопити, тобто право збігається з силою. Тому природне становище є стан «війни усіх проти всіх».

Гоббс не шкодував фарб для зображення хижості людей у їх природному вигляді, виражав цю похмуру картину відомим давньоримським прислів'ям «Людина людині – вовк». Таке становище, за Гоббсом, погрожує людині самознищенням. Звідси висновок про необхідність для усіх людей змінити природне становище на становище громадянське, державне. Люди змушені укласти суспільну угоду для забезпечення загального миру та безпеки, на основі яких і виникає держава. Хоча з положенням Гоббса про первинну агресивність людини навряд чи можна

погодитись, його ідеї про природне, а не надприродне походження держави стали безумовним кроком уперед на шляху дослідження проблеми.

Поглибити і дедалі конкретизувати емпіричну методологію спробував видатний філософ-матеріаліст XVII століття *Джон Локк* (1632–1704) у працях «Дослід про людське розуміння» (1690), «Два трактати про державне правління» (1690), «Думки про виховання» (1693), «Розумність християнства» (1695). Проблемі методу пізнання і комплексу питань гносеології присвячений основний філософський твір Локка «Дослід про людське розуміння.» Трактат починається критикою вчення про вроджені ідеї. Локк доводить, що вроджених ідей немає ні в теоретичному мисленні, ні в моральних переконаннях, все людське знання походить з досвіду – зовнішнього (відчуттів) та внутрішнього (рефлексії). Ідеї відчуттів – основа наших знань про світ. Локк розподіляє їх на два класи: на ідеї первинних та вторинних якостей. Ідеї первинних якостей (густина, протяжність, фігура, рух та ін.) – копії самих цих якостей, тоді як ідеї вторинних якостей (колір, запах, смак, звук та ін.) не схожі на якості самих речей. Вчення Локка про розрізнення первинних та вторинних якостей спирається на протиставлення об'єктивного та суб'єктивного, його розвиток пізніше призвів до формування суб'єктивного ідеалізму.

Так само, як і Гоббс, Локк виводив необхідність державної влади з позиції теорії «природного права» та «суспільної угоди», але у власній політичній філософії висловлює й низку принципово нових, прогресивних ідей. Він вперше висуває принципи поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і федеративну. Політична філософія Локка стала основою буржуазного лібералізму в Англії, відбилась у політичних теоріях французької та американської буржуазних революцій.

Далі розвиток емпірико-сенсуалістичної гносеології вже в XVIII столітті продовжують *Джордж Берклі* (1685–1753 pp.) і *Давід Юм* (1711–1776). Джордж Берклі – засновник *суб'єктивного ідеалізму*. Для нього характерне суб'єктивно – ідеалістичне тлумачення природи відчуттів. Філософ ототожнив властивості речей з відчуттями цих властивостей, видав відчуття за єдину реальність, а речі трактував як комбінування відчуттів та ідей. Сутність цієї концепції втілена у відомому висловлюванні Берклі: «Існувати –

означає сприйматися почуттями». Послідовну суб'єктивно – ідеалістичну концепцію розвинув Юм. На відміну від Берклі Юм – скептик, агностик. Він вважав, що основою наших знань є відчуття, і все, що ми знаємо і можемо знати, – це зміст наших відчуттів.

Таким чином, емпіризм приходив до свого логічного завершення. Починався він з віри у всесилля розуму, а завершився в решті-решт ірраціоналізмом.

4. Раціоналізм Нового часу

Прихильники *раціоналізму* вважали джерелом пізнання Розум, логічне мислення, твердили, що чуттєвий досвід не може забезпечити достовірність і загальне знання. На протилежність середньовічній схоластиці та релігійному догматизму класичний раціоналізм (Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Готфрід Лейбніц) виходив з ідеї природного порядку – необмеженої причинної послідовності, що пронизує світ, тобто мав форму детермінізму. Раціоналізм, що стверджував визначальну роль Розуму не тільки в пізнанні, а й у діяльності людей, став філософською основою ідеології Просвітництва. Позиція раціоналізму, як і позиція емпіризму (сенсуалізму), була однобічною, абсолютизувала одну з пізнавальних властивостей людини, що врешті-решт сприяло утвердженню у філософії метафізичного, механістичного способу мислення.

Основоположником *раціоналістичного напрямку* був французький філософ *Рене Декарт* (1596–1650), латинізоване ім'я – Ренатус Картезіус. Основні його погляди викладені у працях: «Міркування про метод» (1637), «Роздуми про першу філософію» (1641), «Засади філософії» (1643), «Пристрасні душі» (1649). Характерною рисою філософського світогляду Декарта є дуалізм.

Він припускав існування двох незалежних одна від одної субстанцій – матеріальної та духовної. Основною властивістю матеріальної субстанції є протяжність, а духовної – мислення. Матеріальну субстанцію Декарт ототожнював з природою і вважав, що все в природі підкоряється суто механічним законам, які можуть бути відкриті за допомогою математичної науки – механіки.

Услід за Беконом та Гоббсом Декарт приділяє велику увагу розробці наукового методу пізнання. Якщо попередні філософи розробляли методи емпіричного дослідження природи, то Декарт намагається розробити універсальний метод всіх наук. Таким

методом він вважав раціональну дедукцію. Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) – це перехід від загального до окремого, одна з форм умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове істинне положення. У трактаті «Роздуми про метод» Декарт виокремлює чотири правила, яких слід додержуватися в процесі пізнання: не приймати ніяку річ за істину, доки ти її не пізнав як істину вочевидь; уникати будь-якого поспіху та зацікавлення; поділяти кожне з питань на стільки частин, скільки необхідно для їх розв'язання; свої ідеї розмішувати в потрібній послідовності, починаючи з предметів найпростіших й найлегше пізнаваних; здійснювати такі повні розрахунки і такі повні огляди, щоб бути впевненим, що нічого не залишено поза увагою.

Перше правило – концентрований вираз методологічного скептицизму Декарта. Це правило можна вважати як головну підставу для використання наступних. Друге правило – потреба в аналітичності. Воно, як і решта, теж має методологічний характер. Третє правило стосується висновків із думок. Останнє правило підкреслює необхідність певної систематизації як пізнаного, так і пізнаваного. Декарт кінцевою метою пізнання вважав панування людини над природою, відкриття та винайдення технічних засобів та удосконалення самої природи людини. Для досягнення цієї мети Декарт висуває відомий «метод сумніву», що є вихідною тезою в отриманні достовірного знання.

Послідовником і критиком вчення Декарта був нідерландський філософ *Бенедикт (Барух) Спіноза* (1632–1677). Основні твори Спінози такі: «Про Бога і людину та її щастя» (1658–1660), «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Трактат про удосконалення розуму» (1662), «Етика» (1677). В основі його філософської системи лежить вчення про єдину субстанцію – природу. Субстанція – причина самої себе. Філософ заперечує існування надприродного, ототожнює Бога з природою, стоїть на позиціях пантеїзму. Природа існує вічно, не має кінця, вона є причина та наслідок, сутність і явище. Природа, субстанція, матерія і Бог становлять, за Спінозою, нерозривну єдність. Таке розуміння субстанції містило як діалектичну ідею взаємодії між конкретними матеріальними утвореннями, так, водночас, і ідею їх матеріальної єдності. Однак Спіноза відкидав атрибутивність руху; на його

думку, рух не є невід'ємною властивістю матеріального світу, а лише його Модусом (вторинною, похідною характеристикою). Це було антидіалектичним моментом у філософії Спінози.

Праця Спінози «Етика» складається з п'яти частин: «Про Бога», «Про природу та походження думки», «Про походження та афекти», «Про людську неволю, або про силу афектів», «Про силу розуму, або про людську свободу». У праці автор використовує геометричний спосіб викладання: кожна частина починається з фіксації головних понять, а потім їх доказу. У другій частині Спіноза висуває положення про субстанцію, яка ототожнена з Богом та природою, і будує онтологічну систему, розглядає природу душі, її взаємини з тілом, а також пізнавальні здатності людини.

У третій та четвертій частинах викладено вчення про афекти (пристрасті). У цих частинах, що мають етичний характер, трактується розуміння волі людини, яка керується в питаннях етики лише розумом. Принцип гедонізму та утилітаризму поєднується в Спінозі з положенням аскетично умоглядної етики. Як представник теорії природного права та суспільного договору, він виводить закономірності суспільства з особливостей незмінної людської природи та вважає можливим гармонійне поєднання власних егоїстичних інтересів громадян з інтересами всього суспільства.

У п'ятій частині Спіноза описує шлях до свободи. Цей шлях – любов до Бога, де душа знаходить блаженство й вічність, стає частиною нескінченної любові, якою Бог любить самого себе.

У теорії пізнання Спіноза розвиває раціоналізм. Чуттєве пізнання, з його точки зору, дає поверхове знання, вірні знання ми отримуємо лише за допомогою розуму. Найвищою формою пізнання, за Спінозою, є інтуїція. Критерієм істини є чіткість.

Останнім представником європейського раціоналізму ХУІІ століття вважається німецький філософ-ідеаліст *Готфрід Вільгельм Лейбніц* (1646–1716). «Міркування про метафізику» (1686), «Нова система природи» (1695), «Нові дослідження про людське розуміння» (1705), «Теодицея» (1714) – це далеко не повний перелік його основних філософських творів; він відомий також як математик, фізик, винахідник, історик, юрист, мовознавець.

Ядром його філософської системи є вчення про монади – *монадологія*. Монада – це проста неподільна духовна субстанція.

Стосунки між монадами – це гармонія. Первісна якість монади – самодіяльність, активність. Тому, завдяки монадам, матерія має здатність до вічного саморуху. Свідомість властива тільки тим монадам, які мають здатність до самосвідомості, – тобто людині, душа якої є монадою особливої якості. З основними ідеями монадології пов'язана і теорія пізнання Лейбніца. У ній він намагався знайти компроміс між раціоналізмом і сенсуалізмом. Філософ переконливо доводив, що людське пізнання завжди потребує певних принципів, які роблять його осмисленим. До основного принципу сенсуалізму він робить влучне «доповнення»: немає нічого в розумі, чого б раніше не було в почуттях... крім самого розуму (який не можна вивести з ніяких почуттів).

Проте, як очевидно, послідовний раціоналізм, що стверджує принцип переваги чистого розуму над досвідом, поступово починає замінювати мислення сприйняттям, чим, по суті, стає на позиції сенсуалізму.

5. Філософія Просвітництва

Поступово філософія розширює питання науки і метода до питань освіти, культури, цивілізації в цілому. Цей перехід обумовлений певними соціально-економічними та політичними умовами. Новий час – епоха низки буржуазних революцій в країнах Європи, що знаменували собою нове ставлення до розбудови держави та політичної організації суспільства. Чим більше демократичні, республіканські, конституційні рухи звертали свій погляд до питання громадянського суспільства і постаті громадянина, тим більше ставало очевидним, що громадянськість має бути масовим явищем. Проте активна та послідовна громадянська позиція вимагає від людини відповідного розвитку громадянської, правової, політичної свідомості, що було неможливо при наявному рівні освіти та розвитку народних мас.

Тож, питання освіти, культури і їх широкого розповсюдження з метою суспільного прогресу встали в центр уваги просвітників. Виникаючи в Англії, найширшого прояву Просвітництво здобуває у Франції. Будучи передвісником потужного гулу Французької революції, з яким навряд чи може зрівнятися масштаб будь-якої іншої революції тієї епохи, філософія Просвітництва також набула небувалого масштабу. Основними

проблемами, над якими працювали філософи французького Просвітництва, були природа людини і суспільства.

Просвітництво являє собою широкий та потужний рух, що не є виключно політичним, або виключно філософським, хоч філософія, особливо матеріалістична, відігравала в ньому виключну роль. Просвітництво об'єднало всіх прогресивних представників «третього стану»: нової буржуазії, професіоналів та інтелігенції.

З погляду історичного розвитку, Просвітництво є актом самоусвідомлення Європою Нового часу самої себе як самобутнього духовного утворення. В період Середньовіччя Європа жила в іудейсько-християнських ідейних координатах. В епоху Відродження вона наслідувала античність. В обох випадках вона жила за ідеалами, зразками, заданими іншими народами та культурами. Справжня Європа, яка дала людству такі побудовані на засадах розуму цінності, як сучасна наука і демократична держава, починається з епохи Просвітництва.

Теоретичною передумовою Просвітництва можна вважати філософію XVII ст., зокрема Декарта з його настановою на розум і механістичним світоглядом, ідеї Локка (орієнтація на досвід, теорія природних прав людини), а також механіку Ньютона як зразок наукової теорії.

Найвідоміші французькі просвітники – філософи-деїсти Франсуа Вольтер (1694–1778), Етьєн Кондільяк (1714–1780), Шарль-Луї Монтеск'є (1689–1755), Жан-Жак Руссо (1712–1778) і представники матеріалізму Дені Дідро, Жульєн Ламетрі (1709–1751), Клод Гельвецій (1715–1771), Поль Гольбах (1723–1789) та ін. В Англії ідеї Просвітництва проповідували Джон Толанд, Антоні Шефтсбері (1671–1713), Джон Коллінз (1676–1729), Бернард Мандевіль (1670–1733) та ін. У Німеччині представниками Просвітництва були Християн Вольф (1679–1759), Александр Баумгартен (1714–1762), Готгольд Лессінг (1729–1781) та ін.

Важливим є те, що ідея просвітництва була ідеєю, яку намагалися зреалізувати на практиці різними способами: Руссо (1712–1778) пише знамениту книгу «Еміль, або про виховання», де викладає просвітницьку модель формування людини на основі її «природного стану», німецькі просвітники радикально реформували всі засади академічної освіти, по всій Європі видається маса книг, есе, трактатів, французькі просвітники Дідро (1713–1784) і

Д'Аламбер (1717–1783) започатковують видання знаменитої «Енциклопедії», своєрідного компендіуму всіх людських знань, створюються масонські просвітницькі організації тощо.

Насамперед, Просвітництво було світським рухом, який розвінчує забобони «позитивних» релігій. Мислителі Просвітництва були або ж прихильниками деїзму – світської, раціональної релігійності, поєднаної зі світською мораллю, або ж пієтизму – містико-сентиментального релігійного руху, що відстоював свободу особистості та переваги практичної віри, або ж атеїзму – повного невизнання Бога і релігії. Для прикладу: французький мислитель Д'Аламбер визнає Бога творцем світу та законів природи, однак на цьому, вважає французький мислитель, його роль закінчується. Створивши світ, він більше не втручається у протікання природних процесів, які ми повинні пояснювати виключно на основі наукових знань. Для французького філософа Вольтера (Марі-Франсуа Аруе) (1694–1778), якого небезпідставно називають «символом Просвітництва», існування Бога – самоочевидний факт, але цей факт впливає не зі сліпої віри, а з розумного дослідження, раціонального аналізу природи. Подібних поглядів на релігію дотримувались англійські просвітники Джон Толанд (1670–1722), автор книги «Християнство без таїнств», яка стала головною працею англійських деїстів; Ентоні Коллінз (1676–1729), завдяки якому філософія збагатилася словом «вільнодумство»; Мет'ю Тіндаль (1653–1733), Джозеф Батлер (1692–1752), котрі намагалися протиставити «релігії Одкровення» «природну релігію», тобто релігію, що спиралась на розум і раціональні докази. Це була специфічна «раціональна» релігійність. Однак деякі з мислителів цієї доби доходили до відвертого атеїзму, як, наприклад, французький філософ Дідро.

Віра в людський розум, наукове знання, критика релігійного світогляду привела деяких із мислителів до визнання першоосновою всього суцього матерії. Ці погляди були поширені переважно серед французьких мислителів, а тому дана ідейна течія дістала назву «французький матеріалізм», яскравими представниками якого були Жюльєн Офре де Ламетрі (1709–1751), Клод-Адріан Гельвецій (1705–1771) та Поль-Анрі Гольбах (1723–1789).

Раціональне наукове пізнання, за яке ратувала філософія Просвітництва, вимагало визначення основоположних принципів, на які спираються науки, уточнення понять, більшої чіткості

доведень тощо. Тому у межах Просвітництва виникає педантичний метод, що дістав назву «метод Вольфа» завдяки імені його автора, найяскравішого мислителя німецького Просвітництва Християна Вольфа (1679–1754). Цьому могутньому мислителю належить неоціненний внесок у розробку теоретичних основ онтології, логіки, етики й багатьох інших дисциплін. Суворість доведень й обґрунтувань, точність і акуратність у висновках надовго ввійде в моду завдяки німецькому Просвітництву і Вольфу, досягнувши апогею у філософії Канта.

Просвітники не могли обійти увагою філософський аналіз суспільства, адже розум і освіченість не є самоцінністю, вони є запорукою добра і ладу в суспільних відносинах. Саме в цей час широко пропагуються і розвиваються ідеї, що згодом будуть покладені в основу західноєвропейського способу суспільного життя. Насамперед, це ідея віротерпимості, з якою виступає Вольтер у своєму знаменитому «Трактаті про віротерпимість». Для нього знання будь-якої людини не є досконалими, а тому люди повинні навчитися пробачати помилки один одному. Іншою визначною суспільною ідеєю була ідея розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, яку розвивав Шарль Монтеск'є (1689–1755). Він вважав науку та освіту основою суспільства, а розподіл влади, на його думку, мав стати основою правової держави, держави, де кожна людина почуває себе у безпеці й відчуває повагу до її гідності і прав. Ще однією суспільно-політичною ідеєю, яка розвивається просвітниками, була ідея «суспільної угоди», тобто необхідності укладення спеціальної домовленості між владою і народом, на якій мають ґрунтуватись усі суспільні взаємини. Цю ідею розробляє французький мислитель Руссо, якого небезпідставно вважають одним із фундаторів європейської демократії.

Філософи Просвітництва обговорюють також ідеї суспільного й індивідуального блага. Так, Руссо ставить суспільне благо вище індивідуального, Бернард Мандевіль (1670–1733) у славнозвісній «Байці про бджіл» також вважає, що окремі люди мають поступитись особистими благами заради спільного блага. Зрештою, серед найбільш широко обговорюваних ідей була ідея «природного права». Німецькі просвітники Самюель Пуффендорф (1632–1694) та Християн Томазій (1655–1728) обстоювали думку

про те, що «природне право» не може ґрунтуватись на релігії, а має спиратись тільки на розум. Не можна не згадати і яскравого італійського просвітника Чезаре Беккарія (1738–1794), який виступав проти тортур і смертної кари, оскільки вони порушують природне право кожної людини на життя.

5. Деїзм, атеїзм і матеріалізм, сенсуалізм і критика позитивних релігій зовсім не спричинила кризи моралі, моральний нігілізм який міг стати природним наслідком цих критик. Однак мораль тепер мислиться, як незалежна від релігії. Так, англійський мислитель Ентоні Шефтсбері (1671–1713) проголошує, що мораль має бути незалежною, «автономною», тобто людина має бути моральною сама по собі, через те, що вона носить гідне звання людини, а не через страх перед Божим покаранням. Такі думки поділяли й інші представники англійського Просвітництва, наприклад, Френсіс Хатчесон (1694–1747) та Девід Гартлі (1705–1757).

У філософії Просвітництва також закладаються основи естетики, філософського вчення про красу. Це відбувається завдяки зусиллям німецького просвітника Александра Баумгартена (1714–1762), який першим ввів цей термін у філософію. Баумгартен тлумачив естетику як «науку про чуттєве пізнання». Саме завдяки застосуванню Баумгартеном «метода Вольфа» вдалося чітко окреслити предмет і завдання естетики як окремої філософської дисципліни і дати поштовх для подальших естетичних студій, як, наприклад, студій німецького просвітника і драматурга Готтольда Ефраїма Лессінга (1729–1781).

В цілому, філософія Відродження, Нового часу та Просвітництва мала яскраво виражене антифеодалне та антилерикальне спрямування. Ідеологію, релігію і філософію старого суспільства було визнано фатальною помилкою людства, бо вони суперечили вимогам розуму. Філософія Нового часу утверджує свої засадничі принципи у боротьбі із середньовічною схоластикою, виступаючи як продовження і духовний спадок доби Відродження – Реформації. Становлення класичної західноєвропейської філософії XVII ст. стало кульмінаційним пунктом цієї духовної революції. Творці нової філософії теоретично підсумували здобутки Відродження і Реформації. Однак нова філософія мала й власний зміст. Віддзеркалюючи нові реалії суспільного життя, вона не просто підсумувала духовний досвід попередніх століть, а й пішла значно далі, формулюючи власні проблеми і розв'язуючи власні завдання.

Ними є, принаймні, такі основні напрямки: 1) зв'язок з наукою та критика схоластики; 2) впровадження в науку експериментальних і математичних методів дослідження; 3) розробка і застосування в процесі пізнання методів індукції і дедукції; 4) раціоналізм і емпіризм як визначальні напрямки філософії Нового часу; 5) розробка вчення про людину і її невід'ємні права; 6) Просвітництво; 7) розробка договірної теорії держави, вчення про її сутність та природне походження.

Питання для самоконтролю

1. Що таке секуляризація і яка її сутність?
2. У чому полягає сутність антропоцентризму?
3. Що таке пантеїзм? Як він поєднується з матеріалізмом та атеїзмом?
4. Яке значення для науки і світогляду мало вчення геліоцентризму?
5. Що таке Реформація? Що таке Контрреформація?
6. У чому полягає вчення про діалектику М. Кузанського?

Основна література

1. Герасимчук А. А. Курс лекцій з філософії: Навч. посіб. / Герасимчук А. А., Тимошенко З. І. – К., 1999. – С. 52–76.
2. Козовик І. Історія Філософії / І. Козовик. – Ів. Франківськ, 1999. – С. 219–226; 228–238; 241–254.
3. Надольний І. Ф. Філософія: Курс лекцій / І. Ф. Надольний. – К., 2000. – С. 55–76.
4. Петрушенко В. Л. Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. / В. Л. Петрушенко. – Львів, 2001. – С. 108–132.
5. Татаркевич В. Історія філософії / В. Татаркевич. – Львів, 1999. – Т. 2. – С. 54–103.

Додаткова література

1. Кириленко Г. Г. Краткий философский словарь / Г. Г. Кириленко, Е. В. Шевцов. – М. : Слово, 2002. – 480 с.
2. Крымский С. Философия как путь человечности и надежды / Сергей Крымский. – К., 2000.
3. Кунцман П. Философия: справочник / Кунцман П. – К., 2002. – 272 с.
4. Філософський енциклопедичний словник Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. – К. : Генеза, 2002. – 502 с.

ТЕМА 7. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ XVIII–XIX СТОЛІТЬ

Мета і завдання лекції: знайомство студентів з важливішим етапом розвитку західноєвропейської філософської думки і культури взагалі, що хронологічно охоплює майже століття (з середини XVIII до другої половини XIX ст.) інтенсивніших, напружених і яскравих за результатами інтелектуальних пошуків. Німецька класична філософія – завершуюча ланка в розвитку новоєвропейського філософського раціоналізму і одночасно той витік, з яким генетично пов'язана сучасна західна філософія.

План лекції:

1. Історичні умови, теоретичні проблеми та завдання німецької філософії.
2. «Критична» філософія (агностицизм) І.Канта.
3. Діалектичні ідеї Й.Фіхте та Ф.Шеллінга.
4. Об'єктивний ідеалізм та діалектична філософія Г.Гегеля.
5. Антропологічний матеріалізм Л.Фейєрбаха.
6. Сутність соціальної філософії марксизму.

Основні поняття:

Діалектика – наука про загальні закони зв'язку та розвитку як буття, так і мислення.

Простір і час (згідно Канту) – це апіорні форми чуттєвості. Почуттєві враження людини зв'язуються між собою за допомогою суджень, в основі яких лежать категорії, тобто «чисті логічні» форми, дані до всякого досвіду, тобто апіорі.

Трансцендентальний (від лат. що переступає, вихідний за межі) – апіорні пізнавальні форми, що організують емпіричне пізнання.

Трансцендентний – це предмет, поза межний по відносини до «світу явищ», темна для нас безодня буття.

Метафізика – протилежний діалектиці філософський метод, який заперечує якісний саморозвиток буття за допомогою категорії протиріччя.

Протиріччя – зв'язок (єдність) двох протилежностей даної якості.

Закон – філософська категорія, що відображає речі у їх стійких, необхідних і загальних зв'язках та відношеннях.

Матеріалізм – вирішує основне питання філософії на користь первинності матерії, природи, фізичного, об'єктивного і розглядає свідомість, дух, мислення, психічне, суб'єктивне як похідне від матеріального, як його властивість.

Ідеалізм – за первинне визнає свідомість, дух, ідею, мислення, психічне, суб'єктивне.

Агностицизм – згідно з ним, не може бути остаточно вирішеним питання про первинність матеріального або ідеального (і матерія і дух визнаються першоджерелами світу в однаковій мірі).

Категоричний імператив – це моральний закон не будучи обумовлений ніякою зовнішньою метою, виражає абстрактний обов'язок надходити до людини в житті так, щоб «ставитися завжди до людства як до мети, але ніколи не ставитися до нього тільки як до засобу».

Категорії – необхідні і загальні форми мислення, що відображають необхідні а загальні форми буття, а також «ступені» пізнавальної діяльності людини.

Суспільство – сукупність історично сформованих форм спільної діяльності людей, конкретно історичний тип соціальної системи і суспільних відносин;

Суспільне виробництво – виробництво людьми свого громадського життя і насамперед людини; охоплює: матеріальне і духовне виробництво; відтворення суспільних відносин і формування (виховання) особистості;

Суспільні відносини – різноманітні зв'язки між громадянами, соціальними групами, націями, державами, а також усередині них у процесі економічної, соціальної, політичної, культурної діяльності;

Суспільно-економічна формація – історично визначений тип суспільства, що охоплює всі боки громадського життя і закономірності їх взаємозв'язку; є конкретним способом виробництва;

Суспільна свідомість – духовне життя суспільства; сукупність ідей, теорій, традицій, у яких відбиває матеріальна діяльність людей і усвідомлюються інтереси і потреб; є відображенням суспільного буття, виражена в політичній і правовій ідеології, моральності, релігії, науки, філософії, мистецтві;

Спосіб виробництва – конкретно історична система взаємодії продуктивних сил і відповідних або виробничих відносин;

Продуктивні сили – система суб'єктивних (людина) і матеріальних (засобу виробництва) факторів, необхідних для перетворення природи в потрібні людині предмети споживання;

Виробничо-економічні відносини – відносини в процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних цінностей, обумовлені формою власності;

Базис – економічна структура суспільства, ядром якої виступають виробничі відносини; сутністю базису є форма власності на засоби виробництва;

Надбудова – політична структура суспільства, що складає з ідеологічних програм, теорій; політико-правових і громадських організацій, об'єднань; ідеологічних відносин; головний елемент надбудови – держава.

1. Історичні умови, теоретичні проблеми та завдання німецької філософії

Необхідно усвідомити, що класична німецька філософія – та необхідна ланка в безперервному розвитку філософської думки людства. Кожна «ланка» безперервного ланцюга має свої межі: «початок» та «кінець», – який у Новому часі становить новий «початок» іншої ланки – нової епохи розвитку філософської думки людства. Отже, щоб розкрити сенс першого питання теми, слід проаналізувати епоху XVIII–XIX століть Західної Європи: її фундаментальні проблеми як чинники історичних якісних змін предмету та методу філософії. Проблеми виникають самі із життя, але усвідомлюються у цілісній (системній, епохальній) формі лише посередництвом світоглядної системи людства, теоретичною формою котрої є філософія.

Історія свідчить, що епоха XVIII–XIX століть Західної Європи – то епоха революційного переходу від феодалізму до капіталізму. Адекватне усвідомлення завдань та засобів цього переходу можливо лише через революцію філософської думки (світогляду); революцію світоглядних засад свідомості людей. Капіталізм потребував інших світоглядних засад, іншого засобу (методу) буття людини: не рабська покора, а вільна приватна ініціатива, що опирається вже не на зовнішні, а на внутрішні

(особистісні, індивідуальні) засоби, котрі ще суттєво обтяжені феодальними (релігійними) пережитками. Метод (засіб) світоглядної боротьби – то критика засад, «філософська» критика засад релігійного світогляду, що стає одним із головних завдань філософської думки цієї епохи; критика релігії як тормозу історичного та особистісного розвитку. Оскільки ж капіталізм неможливий без опори на науку (та техніку), то метод філософської критики релігійного світогляду повинен бути науковим, тобто теоретичним («розумним»).

Усі вище згадані проблеми (суспільно-економічні та світоглядні) цієї епохи суттєво змінили цілеспрямованість предмету та методу філософії (порівняно с попередньою епохою).

Становлення загальної ідеї «розвитку», також пов'язаних з нею ідей (принципів) «зв'язку» та «протиріччя» як рушійної сили розвитку, можуть бути покладені в якості засад внутрішньої періодизації етапів становлення класичної німецької філософії, що в кінцевому підсумку сформулювало засади нового методу нової філософської системи світогляду – діалектичний метод. Позитивний розгляд цих етапів стає можливим лише у порівнянні зі старим, протилежним філософським методом – метафізичним, подолання моментів котрого і становлять віхи розвитку нового методу також як і нової філософської (світоглядної) системи.

Головне завдання філософії цієї історичної доби: побудувати самодостатню всеохоплюючу філософську систему знання (світогляду), котра дала б розуміння буття від «початку» до «кінця», де кінець замикається на початок; знайти адекватний метод побудови цієї теоретичної системи знання. А на рівні буденної свідомості «знайти філософський камінь», тобто знайти відповіді на всі питання, знайти універсальний засіб вирішення абсолютно усіх проблем... Це «завдання» було на меті на протязі всіх етапів становлення класичної німецької філософії. Тільки вирішивши його (піднявшись на «вершину») могли відкритись нові горизонти, нові завдання, нові етапи розвитку предмету та методу філософії. І тільки сенс цієї «новизни» розкриває позитивність «кінця» класичної німецької філософії та «початку» нової історичної форми філософської думки людства – марксизму.

2. «Критична» філософія (агностицизм) І. Канта (1724–1804)

Внесок І. Канта у розвиток усіх складових частин філософії величезний. Основоположник класичної німецької філософії замислювався над питанням про причини парадоксів і, зрештою, невдач, з якими повсякчас зустрічається розум, як тільки перед ним постають задачі і проблеми людського буття. Наше філософське «метафізичне» пізнання, зазначає Кант, не може вийти за межі досвіду, хоч це і становить найсуттєвішу задачу метафізики. В першу чергу, Канта цікавить «критика» можливостей теоретичного розуму як передумова створення теорії пізнання, а саме: межі розуму і доповнення (за його межами) вірою; форми теоретичного розуму – категоріальні форми та їх обмеженість; витоки межі та зв'язок чуттєвого і раціонального розуму (апріоризм та частковий агностицизм). Складність аналізу філософських здобутків І.Канта полягає у методологічній основі критики його «критичної» філософії. Ця основа – діалектико-матеріалістична ідеологія критики метафізичних залишків попередньої філософії. Розглядаючи внесок І.Канта у розвиток предмету та методу філософії в докритичний період його діяльності, слід обов'язково відмітити його «небулярну теорію» походження Сонячної системи планет, метод побудови котрої базується на діалектико-матеріалістичних засадах (принципах «зв'язку», «розвитку», «протиріччя»). Розглядаючи процес пізнання, Кант стверджує, що є «речі в собі» (ноумени), тобто те, що нам належить пізнати (наприклад, метафізичні трансцендентальні субстанції: бог, ідея, душа або дух), «речі для нас» (світ явищ – феномени) – те, що ми вже пізнали (наприклад, «фізика природи»). Скільки ми б не пізнавали «річ в собі», вважав Кант, її пізнати до кінця неможливо. Ця позиція, як підкреслюють в своїх лекціях А. Герасимчук та З. Тимошенко зв'язана з агностицизмом та природою антиномій пізнання у філософії Канта:

«1. Теза: Світ має початок в просторі і часі.

Антитеза: Світ безконечний у просторі і часу.

2. Теза: Все у світі складається з простого.

Антитеза: Немає нічого простого, все є складним.

3. Теза: В світі існує свобода.

Антитеза: Немає ніякої свободи, все строго детерміноване.

4. Теза: В низці причин світу є певна необхідна сутність.

Антитеза: Немає нічого необхідного, все у світі є випадковим».

Щодо внеску І. Канта у розвиток інших складових частин філософії, особливо – у світоглядному аспекті, – слід підкреслити його гуманізм, концепцію категоричного імперативу, піднесення індивідуальної свободи до рівня головної засади самовизначення сенсу буття особистості.

3. Діалектичні ідеї Й. Фіхте (1762–1814) та Ф. Шеллінга (1775–1854)

І Фіхте, і Шеллінг виконували головне завдання філософії свого часу – намагались створити всеохоплюючу філософську систему знання. Якщо Шеллінг створював її на об'єктивно-ідеологічних засадах, то Фіхте – на суб'єктивно-ідеалістичних. Але обидва зробили спільний суттєвий внесок у розвиток діалектики як загального методу побудови системної теорії (об'єктивної і суб'єктивної діалектики). Треба звернути особливу увагу на діалектичні моменти аналізу природи у Шеллінга. Натурфілософія Шеллінга розглядає природу як процес становлення духовного початку. Природа є космічний організм, що володіє «світовою душею». Натурфілософська діалектика розглядає полярність як глибинне джерело активності всього сущого – це справжня «світова душа» природи, тобто визначальний принцип її діяльності й у цілому й у частинах. Шеллінг приходить до висновку, що філософія природи повинна дати відповідь на питання: «яким чином розвиток несвідомої природи приводить до появи свідомості? Яким чином, з об'єктивного виникає суб'єктивне і, навпаки, з суб'єктивного – об'єктивне? На ці питання Шеллінг спробував дати відповідь у праці «Система трансцендентального ідеалізму», де трансцендентальна філософія і натурфілософія доповнюють одна одну».

Зовсім інша методологія, що до суб'єктивної філософії Фіхте. Вона (методологія) зв'язана з специфічним процесом формування індивідуальної свідомості у особистості (концепцію «абсолютного Я» і «не-Я» – цьому присвячена його праця «Науковчення»). В центрі філософії Фіхте – діяльність індивіда. Вона є первинним, творчим началом буття. Фіхте стверджував, що індивід створює не тільки форми, але і зміст, він формує самі

речі як такі. Об'єкт і суб'єкт мають одне і те ж походження, без одного не має другого. Метафізика, елімінована з сфери предметів, явищ, повернулася у дійсність як суб'єкт. Таким чином, у Фіхте своєрідною «річчю в собі» є індивід. Тому, у своїй філософії Фіхте майже на залишив місця натурфілософії. Справжнім буттям для нього була не природа, а свідомо, вільна від природних пристрастей особистість. У Фіхте пріоритет, як кажуть Герасимчук та Тимошенко, «належить ідеалу, а не дійсності, діяльності, а не субстанції, суб'єкту, а не об'єкту, духовності індивіда, а не зовнішньому світові, свободі, а не необхідності, волі, а не розуму».

4. Об'єктивний ідеалізм та діалектична філософія Г. Гегеля (1770–1831)

Слід звернути увагу на необхідний та послідовний зв'язок філософської проблематики попередніх філософів: Канта, Фіхте, Шеллінга з філософським змістом послідовників. Так Г. Гегель продовжив розгляд класичної та традиційної проблематики попередньої філософії: визначення предмету та методу філософії. Але він не тільки продовжив, а й завершив, тобто виконав головне завдання філософії свого часу – створив цілісну, завершену, всеохоплюючу систему філософського знання, що претендувала на універсальний засіб відповіді на будь-які світоглядні, чи методологічні питання (його праця «Феноменологія духа»). Але головним його здобутком стала робота у сфері методології пізнання – створення діалектичного методу як цілісної системи, що має статус теорії: засади (принципи), системи законів та категорій (його праця «Наука логіки»). Фундаментальним поняттям гегелівської системи є об'єктивно існуючий абсолютний дух – універсальна духовна субстанція світу – який живе і розвивається відповідно до об'єктивних законів діалектики (переходу кількісних змін у якісні, боротьби і єдності протилежностей, заперечення заперечення). Центальною діалектичною ідеєю філософії Гегеля є ідея розвитку, принцип історизму. Розум з'являється як надіндивідуальний, всесвітньо-історичний початок, що в історії здійснюється як розвиток світового духу, чи абсолютної ідеї. Вся історія є, власне кажучи, історія думки, історія саморозвитку духу на основі принципів логіки, руху від нижчого до вищого, від кількісних змін

до якісних, де основним джерелом розвитку виступає протиріччя (а також категорії тотожності, відмінності, протилежності). Протиріччя є корінь усякого руху і життєвості, основний принцип усякого саморуху. Логічний принцип розвитку заснований на діалектичній тріаді: теза – антитеза – синтез. Гегелевське навчання про поняття має наступну структуру тріади: 1. навчання про суб'єктивний дух – це теза; 2. навчання про поняття як визначеному до безпосередності як об'єктивний дух – це антитезис; 3. навчання про ідею, про суб'єкта-об'єкт, єдність поняття й об'єктивності (тобто логіки і історії), про абсолютну ідею, як про абсолютну істину – і це синтез (діалектичне зняття).

Створюючи свою всеохоплюючу систему філософського знання, Г. Гегель абсолютизує розум у якості основної засади цієї системи. Його філософська теорія «відриває» загальний розум від людства та його історії і закидає його у безкінечність часу та простору в якості першооснови, першоджерела всього сушого. Гегель підкреслює, що «абсолютна ідея», саморозвиваючись, перетворюється (матеріалізується) у природу, а потому, через людство, у його історію пізнання (науку та філософію, що інтегрує всі здобутки пізнання) повертається до себе – це „кінєць» (завершення) пізнання абсолютного духу. Сфера логічного у цьому процесі – це теза; пізнання розвитку природу і дійсності, тобто сфера історичного – це антитеза. Єдність історичного і логічного – це синтез, який має відображення та відношення до абсолютної ідеї. Таким чином, діалектичний метод Гегеля нескінчений, філософська система кінцева – це основне протиріччя його філософської теорії.

Один з важливих висновків Гегеля: «Усе дійсне є розумним; усе розумне – дійсним». Так, усе, що є дійсним – розумне..., але воно дійсне, поки воно розумне... З часом розумне вичерпує свій потенціал і стає не розумним, а потому повинне стати не дійсним. І загальний висновок – усе, що існує, заслуговує на загибель. Аналізуючи гегелівську філософію, Герасимчук та Тимошенко, зробили свій висновок, що вона була: «1. об'єктивним ідеалізмом; 2. ідеалізмом логічним (природа буття повністю логічна); 3. історичною, послідовною (кожен новий ступінь в розвитку змінюється іншим, вищим); 4. діалектичною (де через боротьбу

протилежностей йде постійне творення нового, більш досконального, цікавого)».

Узагалі геній Г. Гегеля, котрий виконавши головне філософське завдання епохи – створив всеохоплюючу філософську систему знання і тим самим піднявшись на її вершину, відкрив нові горизонти бачення завдань філософії. Але протиріччя ідеалізму та матеріалізму, «системи» та «методу» філософії Гегеля призвели до необхідності її критики послідовниками, що призвело до суттєвих змін щодо предмету та методу філософії.

5. Антропологічний матеріалізм Л.Фейєрбаха (1804–1872)

Найбільш непримиренним критиком ідеалізму взагалі та ідеалістичної філософії Г. Гегеля був Людвіг Фейєрбах, утверджуючи матеріалістичні засади філософії. Щодо філософії ідеалізму він справедливо стверджував: «Ніяких понять самих по собі нема. Поняття – то лише форми свідомості, що відображають загальні риси (властивості) речей («матерії»). Буття, матерія – первинна, свідомість (поняття) – вторинна,» – що цілком співпадає з досвідом людей та їх здоровим глуздом.

Головна критика Л. Фейєрбаха була направлена проти релігії. А ідеалістичну філософію, особливо об'єктивно-ідеалістичну, він вважав теоретичною формою релігії. Своє «матеріалістичне» завдання Л. Фейєрбах вбачав у необхідності звести засади релігійної свідомості «з неба» на землю. Не відмінити релігію взагалі, бо без неї люди захлинуться від індивідуального свавілля, а виробити засади «земної» релігії, «Бог» котрий не на небі, а на землі – це сама Людина – головний предмет і „земної» релігії і філософії. Це все – «предметні» завдання, досить благородні. Але кінцеві результати добрих намірів залежать від вибору адекватним цілям адекватних методів. Однак, критикуючи ідеалізм Гегеля, Л. Фейєрбах не зміг достатньо оцінити здобутки гегелівської філософії у сфері методу (методології пізнання) – діалектику як нову теорію метода, методологію, логіку і теорію пізнання. Відкидаючи філософію Гегеля як ідеалістичну цілком, разом з «предметом» він відкинув і діалектичний «метод». Але філософія не може бути без методу, тому його (Л. Фейєрбаха) матеріалістична філософія мала

метафізичний метод, що звело нанівець усі позитивні наміри його філософії: онтології та гносеології, етики та соціології.

Ствердження Фейєрбахом матеріалізму у філософії стало (внутрішнім) етапом «кінця» (ідеалізму та посягань філософії на всеохоплюючу систему філософського знання – «абсолютну» істину) доби «класичної» німецької філософії і «початком» нових предметних та методологічних горизонтів філософії. Сенс цього «кінця» і нового «початку» світової філософії розкрили К. Маркс та Ф. Енгельс.

6. Сутність соціальної філософії марксизму

Основоположниками марксизму були Карл Маркс (1818–1883) і Фрідріх Енгельс (1820–1895). Марксизм являє собою закономірний результат поступального руху передової людської думки. Найважливішими теоретичними джерелами марксизму з'явилися класична німецька філософія, англійська політична економія, утопічний соціалізм. Найважливіша особливість марксизму складається у визначенні умов шляхів і засобів перетворення світу, що стало можливим завдяки застосуванню матеріалістичної діалектики до аналізу історії, економіки, політики і тактики робітничого класу.

Історія людського суспільства – природно-історичний процес. Закони історії об'єктивні. Карлом Марксом відкритий: закон визначальної ролі, способи виробництва матеріальних благ; закон відповідності виробничих відносин характерові і рівневі розвитку виробничих сил; закон обумовленості надбудови базисом; закон відносної самостійності суспільної свідомості; закон зростання ролі народу в історії і інші. Головним економічним відкриттям К. Маркса є аналіз виникнення і функціонування капіталізму й основою його існування прибавочної вартості, що він зробив в праці «Капітал». На матеріальній основі виникають державно-правові інститути, соціально-класові відносини, різні форми свідомості, ідеалістичні, суспільні відносини, духовне життя суспільства. На основі узагальнення історії розвитку людства марксизм виділив наступні основні формації, що утворюють ступені історичного прогресу: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний. Послідовна зміна формацій пояснюється протиріччями між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, що на визначеній ступені перетворюються з форм

розвитку в окови. При цьому діє загальна закономірність, котра відкрита К. Марксом: нові виробничі відносини ніколи не з'являються раніш, ніж у надрах старого суспільства дозріють матеріальні умови їхнього існування. Конкретний закон дає ключ до розуміння єдності і різноманіття історії людства. Послідовна зміна формацій утворить магістральну лінію розвитку людства.

Виробничі відносини складають основу базису, як економічної структури суспільства. Закон обумовленості політичної надбудови суспільства базисом визначає особливості взаємодії економіки і політики. Базис породжує політичну надбудову. Вона виростає на конкретному базисі. Суспільна свідомість і його форми і насамперед політика, мораль, мистецтво, філософія, релігія, наука відбивають буття не дзеркально, не автоматично. Вони оцінюють і розкривають зміст буття і перетворюють його через практичну діяльність.

Марксизм – найцінніше інтелектуальне надбання сучасної культури. Найсильніша сторона марксизму – критична переробка їм багатовікової історії людської думки, відкриття ціннісного діалектико-матеріалістичного світогляду, що є важливим до процесу виховання молоді людини сучасної епохи.

Запитання для самоконтролю

1. Філософія як цілісне відображення епохи у філософській думці. Головні проблеми епохи 18–19 століть.
2. Головне філософське завдання епохи XVIII–XIX століть Західної Європи.
3. Внутрішні етапи та персоналії у становленні класичної німецької філософії, її предмету та методу.
4. Гносеологічні проблеми філософії І. Канта.
5. Суб'єктивна діалектика філософії Фіхте.
6. Сутність натурфілософії Шеллінга.
7. Протиріччя системи та методу філософії Гегеля.
8. Метафізичні риси філософії та матеріалістична критика релігії Л. Фейєрбаха.
9. Сутність матеріалістичного розуміння історії в марксистській науці.
10. Категорія «суспільно-економічної» формації, її сутність та структура.
11. Визначення категорій базису та надбудови.
12. Сучасність та марксизм.

Основна література

1. Валуйський О. О. Практикум з філософії / Валуйський О. О. – К. : КНТЕУ, 2007. – 243 с.
2. Гулыга А. В. Немецкая классическая философия / А. В. Гулыга. – М. : Рольор, 2001. – 416 с.
3. Вступ до філософії: Кредитно-модульний курс (навч.-метод. посіб. для студ. заочників) / [Алексеева Л. О., Борисова З. О., Андреева Т. О., Івашук З. Р.; За ред. Л. М. Нікітіна]. – К. : Центр навч. літератури, 2008. – 256 с.
4. Бондаревич І. М. Філософія: діалог мислителів, епох, цивілізацій / Бондаревич І. М. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2012. – 252 с.

Додаткова література

1. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 21.
2. История диалектики: Немецкая классическая философия. – М.: Наука, 1978. – 285 с.
3. Коротких В. И. Педагогическая карьера и трагедия творчества: факторы эволюции философии Гегеля / В. И. Коротких // Alma mater (Вестн. высш. шк.). – 2001. – № 8. – С. 22–26.
4. Коротких В. И. Система философии Гегеля как предмет историко-философского рассмотрения / В. И. Коротких // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 7.: Философия. – 2002. – № 6. – С. 3–19.
5. Кремень В. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції: Підручник. / В. Кремень. — К. : Книга, 2005. – 525 с.
6. Кузнецов В. Н. Немецкая классическая философия. – М.: Высш. шк., 1989. – 480 с.
7. Маркс К. Тези про Фейєрбаха. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 3.
8. Рыманов Д. М. Курс философии в графиках и таблицах. – Учебное пособие / Д. М. Рыманов. – Семей, 2009. – 100 с.
9. Петрушенко В. Л. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції / Петрушенко В. Л. – Львів: Новий Світ, 2011.
10. Причепій Є. М. Філософія: підруч. для студ. вищих навч. закл. / Є. М. Причепій, А. М. , 2006. – 592 с.
11. Філософія Гегеля: проблеми діалектики. – М. : Наука, 1987. – 328 с.
12. Философская энциклопедия. В 5-и томах (відповідні статті) / Главный редактор Константинов Ф. В. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1970.

ТЕМА 8. НЕКЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ XIX–XX СТОЛІТТЯ

Мета і завдання лекції: тема покликана надати студентам уявлення про самі поняття класичного й некласичного мислення, встановити їхні ознаки, показати історичні передумови появи нової, некласичної думки. Важливою частиною лекції має стати не лише узагальнена, але й конкретна розмова, присвячена першим важливим проявам некласичної думки XIX ст., передусім у філософії Л. Фейєрбаха, К. Маркса, С. К'єркегора, А. Шопенгауера й Ф. Ніцше. Матеріал налаштовує студента на незвичні й нестандартні підходи до розуміння оточуючої дійсності, що цілком відповідає вимогам нашого часу. Ключове завдання полягає в максимально повній репрезентації філософських пошуків XIX–XX століття, у своєрідному підведенні його підсумків в області філософії.

План лекції:

1. Поняття класичного й некласичного у філософії та будь-яких інших сферах людської діяльності.
2. Історичні передумови появи некласичного мислення у західній філософії XIX ст.
3. Перші прояви некласичного мислення у творах Л. Фейєрбаха, К. Маркса, С. К'єркегора, А. Шопенгауера й Ф. Ніцше.
4. Загальний поступ розвитку філософії XX століття та зміна дискурсу філософських проблем.
5. Основні напрями та представники філософії XX століття

Основні поняття:

Класичне – суттєва ознака такого способу мислення, що ґрунтується на первісних початкових зразках; тяжіє до раціональності, традиційності й домінування понятійного мислення;

Некласичне – ознака нового способу мислення, що відзначається критичним ставленням до «класичного» й відмовляється від штучної раціональності, звертається до безпосередніх проявів життя;

Раціональне – ключова прикмета класичного мислення, що полягає насамперед у принципі всеосяжної відповідності (знака – позначуваному, слова – речі, ціни – вартості, правила – дії тощо); тяжіє до логічної послідовності;

Чуттєвість – одне з основних понять Л. Фейєрбаха, що протиставлене до суто раціонального розуміння людини;

Екзистенція – термін С. К'єркегора для позначення внутрішнього виміру людського існування;

Воля – найголовніше поняття А. Шопенгауера, що визначає первинне й наймогутніше начало всього буття;

Воля до влади – головне уявлення Ф. Ніцше про ключову рушійну силу людського життя й світобудови в цілому.

1. Поняття класичного й некласичного у філософії та будь-яких інших сферах людської діяльності

Найперше треба зазначити, що самі поняття класичного й, відповідно, некласичного мислення глибоко притаманні будь-якій сфері людської діяльності. Це виявляється в літературі та мистецтві, у наукових дисциплінах, навіть у моді. Сама наявність класичного й некласичного підходів щільно пов'язана з процесами розвитку. В цьому сенсі можна казати про класичне й некласичне як про певні стадії становлення. Тоді «класичне» посяде місце чогось первинного, початкового й визначального. Зрозуміло, що на подібній стадії розвитку ключове значення мають якісь взірці та канони, які треба передусім старанно відтворювати. Відповідно, «некласичне» може з'явитися лише на певній, значно пізнішій стадії розвитку, де поруч із відомими вже взірцями поставатимуть і відмінні від них прояви. Тут одразу треба сказати, що класичне й некласичне не виключають одне одне, а глибоко між собою пов'язані.

Зазначені особливості класичного й некласичного досить помітно виявляються й у філософії. Найкращим прикладом класичного мислення постає, звісно, філософія Платона, де сама платонівська «ідея», або «ейдос», буде взірцем у створенні речей. Взагалі можна сказати, що *понятійний* спосіб мислення, коли «поняття» стає основою розуміння реальності, – це головна прикмета класичної думки. Звідси можемо визначити й певні часові межі класичної філософії. Це велика філософська традиція від Платона до Гегеля, чия думка стала вершиною і завершенням класичного мислення.

2. Історичні передумови появи некласичного мислення у західній філософії XIX ст

Щоб осмислити головні риси класичної філософії, треба знову ж таки відштовхуватися від платонівського «ейдоса» чи гегелівського «поняття». Найперше варто відзначити *трансце-*

идентність подібної форми мислення. Тобто «поняття» чи «ідея», так би мовити, «потойбічні» до реального світу, знаходяться в якомусь іншому, ідеальному вимірі. Прикметно, що у Платона прямо йдеться про «світ ідей».

Іще однією рисою класичного мислення стає характерна для нього *раціональність*, але важливо розуміти, що й вона щільно пов'язана з отою ідеальністю та вірцевістю платонівського «ейдоса» чи класичного поняття.

Справа в тому, що сама природа того поняття спрямована на порівняння й навіть ототожнення з якоюсь реальністю. Власне, в цьому і полягає суто раціональне мислення. Коли щось цілком ідеальне співставляється з чимось реальним і, більше того, у певному сенсі дорівнюється до нього. Так слова відповідають речам, а ціни – товарам. Саме ця ситуація дозволяє осмислити реальність, отже, діяти раціонально. Наприклад, у класичній філософії це дві «субстанції» Р. Декарта, – такі різні, проте на диво відповідні між собою. Інший приклад – це «філософія тотожності» самого Гегеля: «все розумне є дійсним, а все дійсне – розумним».

Окремо треба зазначити, що класична раціональність – це зовсім не «ідеалізм». Адже «матеріалізм» так само може бути раціональним і в цьому розумінні класичним. Не важливо, що ставити першим, а що другим: або «матерію», або «свідомість». Головне, що зберігається сама відповідність, отже, принцип раціональності.

Поява нового, вже некласичного мислення була пов'язана саме з тим, що зруйнувалися самі принципи класичної думки: 1) *трансцендентність* і 2) *раціональність*. Аби пояснити, чому це сталося, необхідно розглянути історичні передумови цього світоглядного зрушення. Визначальну роль відіграли тут події на межі 18 і 19-го століть у Франції, й найперше Велика французька революція. Зауважимо, що «трансцендентність» це не просто «потойбічність» ідеальних образів і понять, а потойбічність самого «начала», що лежить в основі буття. В історично найширшому сенсі, це, звичайно, думка про Бога. Класична філософія виходила саме з таких уявлень. У греків це було поняття «архе», тобто «начала», приміром, у Спінози «субстанція», «причина самої себе», у Гегеля – «абсолютна ідея». В усіх випадках йшлося про надсвітову потойбічну силу, що

визначає перебіг подій у реальності. Таким чином, французька революція стала не просто поваленням монархії, відбулося дещо суттєвіше. Бо монархія трималася на релігійному світогляді, де короля вважали «божим помазаником». Отже, повалення монархії та страта короля стали відмовою від уявлення про божественне походження світового порядку. Відбувалося відкидання того «трансцендентного» начала, що визначало класичне бачення. Недаремно тут з'являється «рес-публіка», тобто «справа самого народу». Віднині суспільство житиме, виходячи з власного розуміння, не зважаючи на потойбіччя. «Бог помер», якщо казати словами Ф. Ніцше.

Не меншу роль відіграли тут і наполеонівські війни й, окрім того, – сама постать Наполеона. Він остаточно показав, що суспільний розвиток є результатом не зовнішнього проведення, а діяльності конкретних людей. Отож уявлення про визначальне потойбіччя було кінець-кінцем остаточно подолане. Всі погляди спрямувалися тепер не до потойбіччя, не до спасіння душі, а до конкретної діяльності саме тут і тепер. Починалася промислова революція й епоха масового виробництва.

Та при цьому з'ясувалося, що втрата того зовнішнього, потойбічного начала невідворотньо призводить і до втрати, власне, розумності. Принаймні у класичному її розумінні. Бо реальність уже не мала того паралельного й потойбічного виміру, що застосовувався для осмислення й надавав відчуття розумності. До того ж і розвиток капіталізму не додавав цього відчуття... Реальність вперше постала насамперед як *реальність*, без ототожнення з її штучним, ідеальним еквівалентом. Але ж звідси й випливало руйнування самого принципу раціональності. Життя дедалі більше поставало тепер насамперед у термінах «абсурду», «потягу» й «несвідомого»...

Згадані риси класичної філософії та розуміння причин її подальшого занепаду допомагають нам осмислити прикмети вже нового – некласичного мислення. Це найперше принцип *реальності*, коли життя розглядається насамперед як *таке*, а не з позицій певних «уявлень». Окрім того, важливим принципом нового мислення стає певна *нераціональність*. Ми не можемо, звісно ж, казати, ніби всі некласичні підходи є відверто ірраціональними. Проте впевненість у глибинній розумності світу, безумовно, згасає.

3. *Перші прояви некласичного мислення у творах Л. Фейєрбаха, К. Маркса, С. К'єркегора, А. Шопенгауєра й Ф. Ніцше*

Щоб осмислити всі прикмети некласичної філософії, треба відразу звернутися до конкретних її представників. І найперше потрібно відзначити німецького філософа Л. Фейєрбаха. З одного боку, його творчість є даниною великій європейській традиції, де від Протагора до Канта найважливішим було питання про *людину*, про її сутність і природу. Та звертаючись до тієї ж таки людини, Фейєрбах зовсім інакше поставив це питання. Найперше він показав, що вся попередня традиція (тобто класична філософія) вивчала, власне кажучи, не людину, а «поняття» тої людини. Реальна, жива людина розглядалася тут надалі вже крізь призму того поняття. Новаторська роль Фейєрбаха, власне, в тому і полягала, що він вперше відчув необхідність дослідити саму людину, а не тільки її поняття. Так одразу проявляється той принцип *реальності*, що відрізняє некласичну думку.

Зрозуміло, згадана зміна призвела до глибокого переосмислення самої природи людини. Виходячи з «поняття», класична традиція здавна зазначала саме *розумну* сутність людини. Це відбивалося навіть у назві біологічного виду: *homo sapiens*, отже, «людина розумна». Проте висновки Фейєрбаха були зовсім іншими. Так, людина це справді розумна істота, проте розумність є тільки частиною людської природи. Бо насамперед – це жива, *чуттєва* та *тілесна* істота. Власне, звідси й розпочинається занепад отого принципу раціональності, на якому трималася вся класична філософія. Більше того, тут уже відчутні мотиви, що зазвучали значно пізніше, у думці таких постатей некласичної філософії, як Ф. Ніцше та З. Фройд.

Окрім того, Фейєрбах висловив іще одну надзвичайно цікаву думку. Хоча західне мислення завжди сприймало людину насамперед як індивіда й особистість, насправді людину не можна вважати відокремленою від інших. Адже це завжди «він» і «вона», «я» і «ти». По суті, тут закладались основи майбутнього «структурного» мислення, де увагу зосереджено не на окремих «уявленнях», а на стосунках і співвідношеннях. Саме звідси бере початок і ключова думка К. Маркса про «суспільні відносини».

Тут одразу треба зазначити, що Маркс так само йде від реальності й, більше того, відкриває ще недосліджений її

різновид – *соціальну* реальність. Основна його думка полягала в тому, що суспільство – це не сукупність окремих індивідів, а сукупність отих відносин, які складаються поміж ними. Не менш важливою була й думка про походження суспільства. Недостатньо було відкинути потойбічні уявлення про витoki історії, бо потрібно було показати самі джерела цього процесу й, відповідно, суспільства в цілому. Головна заслуга Маркса – це відкриття таких джерел у самому суспільстві, точніше, у сфері матеріального виробництва. У цьому процесі виробляється не тільки продукт, але й стосунки поміж людьми відносно того продукту, тобто кінець-кінцем і саме суспільство в цілому.

Окремої уваги заслуговує питання про раціональність усіх марксових побудов. Адже, з одного боку, Маркс користується, власне, гегелівською логікою, тобто класичною раціональністю. Проте, з іншого, в його мисленні постійно виникає ситуація, коли речі, що впливають одне з одного і мають узгоджуватися між собою, насправді перебувають у стані непримиренності. Це відчувається вже у «теорії відчуження» й у «теорії додаткової вартості», де продукти людської праці не відповідають інтересам самого робітника і замість того, щоб служити йому, фактично, панують над ним. Це засвідчує глибоку нерозумність у побудові капіталістичного суспільства й вимагає його докорінної перебудови.

Зовсім інший напрямок думки пропонує С. К'єркегор. І знову ж таки йдеться про людину. Більше того, К'єркегор є релігійним філософом, отже, спершу навіть непросто зрозуміти, що нового можна знайти в отій сфері. Проте саме у цього датського філософа всі ознаки некласичного мислення проявляються найгостріше. На відміну від класичної думки, де людина визначалася за допомогою «поняття», К'єркегору вдається відкрити зовсім інший, принципово нерациональний вимір буття. Коли «поняття» шукає «сутність» якогось явища, латиною – це *essentia*, то К'єркегора в людині цікавить насамперед *existentia*, «існування». Звичайно, визначити цей стан неможливо, його можна лише «пережити».

Щоб якось пояснити, про що йдеться, К'єркегор, у найбільш відомій своїй роботі «Страх і тремтіння», нагадує біблійну історію про Авраама, якому треба довести Богові свою відданість. А для цього принести в жертву власного сина. К'єркегор описує цю ситуацію й зазначає, що може зрозуміти

найскладнішу філософську систему, хоч би й Гегеля, та не може зрозуміти, що саме відчував Авраам. Як можна доводити свою відданість і при цьому – приносити в жертву власну дитину...

Це не просто приклад «екзистенції», тобто внутрішнього стану тої людини. Це стан усього буття, що принципово не може бути пояснюваним і зрозумілим. Отже, це стан «абсурду», безнадійної позбавленості смислу. Боротися з абсурдом, намагаючись його зрозуміти, – ще більш абсурдно та безнадійно, тож єдино можливим засобом якось ужитися з такою будовою світу, за К'єркегором, є «віра». Зауважимо, що ці погляди лягли в основу цілого напрямку філософії ХХ століття – екзистенціалізму.

Серед перших представників неklasичної думки, безперечно, треба відзначити й А. Шопенгауера. В основному його творі «Світ як воля та уявлення» ніби зустрілися класичне й неklasичне мислення. З одного боку, світ можна розглядати як прояв свідомості, як явище (у кантівському сенсі). Це, звичайно, суто класичне розуміння. Проте, з іншого боку, необхідно подивитися й на сам по собі світ. Ось тоді ми й побачимо: він улаштований зовсім інакше, аніж свідомість. У ньому розгортаються не логічні закони (ніби за Гегелем), а нестримна потужна сила, яку Шопенгауер називає «волею» (*der Wille*). Власне кажучи, це не кращий переклад, адже йдеться насамперед про цілком несвідоме начало, про «бажання» чи «жадання». Головне тут у тому, що Шопенгауер остаточно вже відмовляється від уявлення про «розумність» отого самого по собі світу. Все, що насправді відбувається, постає лише проявом світової волі.

Велика заслуга Шопенгауера полягала й у залученні до західного мислення давньоіндійських, і зокрема, ведичних і будиських уявлень. Адже тема того «бажання» була відкрита не Шопенгауером, а виникла у будизмі десь на дві з половиною тисячі років раніше. Це залучення здобутків інших культур так само стало прикметою неklasичного мислення. Воно більше не покладалося на якесь єдине «начало», а шукало можливості «діалогу» й «поліфонії», говорячи словами М. Бахтіна, в багатовимірному світі.

Та вершиною неklasичної думки ХІХ століття стає філософія Ф. Ніцше. Прикметно, що він у своєму мисленні не просто відмовляється від класичної традиції, але й виступає з нищівною її критикою. Вже у першій відомій своїй роботі «Народження

трагедії з духу музики», що досліджувала давньогрецьку культуру, він виходить із протилежності уявлень про «аполонійське» та «діонісійське». Якщо перше (від імені бога краси Аполона) відповідає саме класичному баченню, то друге (від імені бога вина та виноробства Діоніса) пропонує вже нову, неklasичну точку зору, що пов'язана зі сп'янінням і пристрастю. Саме звідси походить і, напевне, найвідоміше з ніцшеанських уявлень, а саме «воля до влади».

Критикуючи класичну традицію, Ніцше пов'язує її з християнством. Отже, критика раціонального способу мислення в цілому різко посилюється й руйнівною критикою християнства. Тоді теза про відкидання потойбічного, трансцендентного начала, на якому завжди трималася класична традиція, – набуває вигляду формули «Бог помер». А звідси вже послідовно випливала й критика християнської моралі.

Недаремно досить важливою тезою Ніцше стає думка про «переоцінку всіх цінностей». Традиційні, тобто знов-таки християнські цінності видаються йому не просто безпідставними і штучними, але й відверто шкідливими. Адже звідси випливає занепад і знесилення людини, що стає ще більш очевидним у сучасному демократичному суспільстві.

Повертаючись до положення про «волю до влади», Ніцше вбачає риси нової людини насамперед у відкиданні християнських уявлень про любов до ближнього й співчуття до слабого. Натомість він пропонує найвище цінувати силу й саму здатність до панування. Власне, звідси й постала дуже важлива його ідея про «Над-людину». До речі, вона природно впливала з відомої нам тези «Бог помер», адже відмова від потойбічного начала, що раніше керувало світом, хай там як, але змушувала шукати нові засоби керування.

Попри вкрай, здавалося, гостру манеру мислення, запропоновані Ніцше ідеї залишалися таки в руслі всієї західної традиції. Й найперше треба сказати про вже згадану тему людини, що домінує в європейському мисленні ще від античності й аж до З.Фрейда. Більше того, Ніцше надав проблемі людини ще небаченого розмаху й потужності. Причому сама ідея «Над-людини» була певною мірою пов'язана з еволюційними уявленнями, недаремно епоха Ніцше припала на часи захоплення

теорією Дарвіна. Щодо незвично критичного способу мислення, то й це було успадковане Ніцше від європейської думки – від Сократа й Декарта до Канта і Маркса (згадаймо «Критику чистого розуму» чи «Критику політичної економії»).

Нарешті, слід зауважити, що справжнє значення Ніцше було цілком усвідомлене лише в наступному, тобто ХХ столітті. Незважаючи на достатньо незвичну манеру мислення, його думка відгукнулася у найвідоміших зразках майбутньої філософії. В цьому сенсі можна сказати, що без Ніцше не можна собі й уявити сучасне мислення. Причому йдеться насамперед про критичне ставлення до будь-яких уявлень, хоч якими непорушними вони здавалися. Розуміння цілком умовного і штучного характеру тих уявлень було, напевне, головною заслугою Ніцше.

Заслугує на повагу й особиста доля філософа. Бо відомо, що в останнє десятиріччя життя його спіткало божевілля. Подібно до Сократа, він змушений був розплатитися за небачену радикальність своїх ідей власним життям...

4. Загальний поступ розвитку філософії ХХ століття та зміна дискурсу філософських проблем

Філософія ХХ століття – це численна кількість різноманітних напрямків філософствування, багато з яких прийшли з минулого століття і продовжують жити і розвиватись у відповідності з сучасними реаліями. Ці нові явища нашого часу, відповідно, породжують виключно нові, оригінальні напрямки філософської думки. Серед всього цього розмаїття постають як надзвичайно впливові школи, так і вузько орієнтовані, проте всі вони створюють комплексну строкату палітру сучасної філософії, що ґрунтується на принципі плюральності, постійно збагачується новаціями і ніколи не зупиняється в своєму розвитку.

Разом з цим всі ці філософські школи та напрямки відображають ряд спільних тенденцій розвитку людства, характерних для нашого часу:

- все більш ретельна увага до людини як головному предмету філософії;
- тривога та стурбованість долею людства, сумнів в обраному шляху розвитку, пошуки та пропозиції нових стратегічних орієнтирів;
- глобальні проблеми людства;

– аналіз людства як єдиного цілого в паралелях з природою, космосом, богом, боротьба інтеграційних та націоналістичних тенденцій розвитку цивілізації;

- поглиблення формалістичних пошуків;
- безперервний пошук смислів та основ життя, висунення культурно-духовних підґрунть як пріоритетних для подальшого розвитку людства та багато інших проблем.

5. Основні напрями та представники філософії ХХ століття

Задача даної теми полягає в максимально повній репрезентації філософських пошуків ХХ століття, у своєрідному підведенні його підсумків в області філософії.

Змістовні віхи будуть в першу чергу організовані за такими напрямками: неокантіанство, герменевтика, філософська антропологія, аналітична філософія, фрейдизм та психоаналіз, феноменологія, екзистенціалізм, персоналізм, неотомізм.

Неокантіанство. Основна напруга роздумів сучасних неокантіанців (вже за назвою очевидно – нових послідовників концепцій І. Канта, а саме: Е. Кассіер, Г. Коген, В. Віндельбандт) формується навколо нсумісності загальних понять з конкретним людським існуванням, яке завжди є суб'єктивним, унікальним і не піддається узагальненню. В той же час неокантіанці визнають позачасові вищі цінності – істину, добро, красу тощо – які характерні для людини і віділяють її з природи.

Неокантіанці протиставляють об'єктивне і ціннісне знання. Дуалізм природи та культури не дозволяє знайти спільний для них метод пізнання. В цьому контексті вони пропонують вирізняти і розділяти одиничне і всезагальне, конечність та безкінечність, існування і сутність.

Біть-яка філософія культури ціннісна, тому вона не можлива без вивчення людини, тобто без антропології. Предметом аналізу неокантіанців і є універсальні форми діяльності людини – міфологія, релігія, мова, наука, мистецтво. Цьому універсалізму людської діяльності суперечать біологізаторські концепції за типом дарвінізму, яку неокантіанці активно критикують.

Герменевтика. Сама назва цього філософського напрямку означає розуміння тексту, мистецтво його інтерпретації. Проте представники філософської герменевтики (Ф. Шлейєрмахер,

В. Дільтей, Г. Гадамер та інші) значно збагачують це поняття за рахунок суттєвого розширення обох частин його визначення. Текст постає як будь-яка культурна, життєва інформація, а його розуміння – це спосіб існування того, хто пізнає цю інформацію.

Розуміння – основна категорія герменевтичної філософії, її метод. Воно може здійснюватись тільки в межах діалогу, що трактується, знову ж таки, як спілкування з текстом (а як текст постає все сутнє, вся інформація). В діалозі завжди беруть участь інтерпретатор, сам текст та Час. Інтерпретатор трактує текст через історичний контекст, в якому він сам знаходиться. Цей контекст герменевтики називають «передрозумінням». Іншими словами, інтерпретатор розуміє свій текст по своєму, виходячи з особистого, а також і з «середовищного» досвіду.

Розуміння – засіб досягнення згоди і спадковості. Людина «розуміє» в тексті і традиції минулого, і буття минулого в сьогоденні, і досвід перетворення теперішнього в минуле, теперішнього в майбутнє, майбутнього в теперішнє, майбутнього в минуле для розвитку. Діалог такого роду є спосіб існування і розвитку науки, перед усім філософії, яка спирається на раціональні методи пізнання і враховує історичний контекст. Велике значення в герменевтиці надається мові, через яку передається і сприймається життєвий досвід.

Філософська антропологія. Вивченням людини філософія займалась з давніх давен. В цьому сенсі родоначальником філософської антропології можна вважати Сократа. Протягом всієї історії філософії, проблема Людини піднімалась постійно, проте людина як специфічний самостійний феномен осмисленню не підлягала. В останнє століття спостерігається посиленна увага до феномену та проблематики людини як специфічної істоти.

Виразником цього інтересу в наш час видається напрям філософської антропології, основними представниками якого можна назвати М. Шелера, А. Гелґа, М. Плесснера, Е. Ротхаккера та інших. Природно, що в центрі уваги їх філософствування знаходиться людина, а основну задачу ці науковці вбачають в створенні цілісної, інтегральної концепції людини. Філософські антропологи розглядаються людину перед усім як душевно-духовну істоту, відводячи розумним началам другорядне місце. Оскільки духовні якості індивідуальні і

іманентні особистості, суспільство. Як сила, що уніфікує, протистоїть людині. Міжособистісне спілкування – це передусім спілкування «Я і Ти» на основі співпереживання, спільності мови та пошуку психічних відповідностей та аналогій.

Філософи цього напрямку в своїй дослідженні рухаються не від суспільства до людини, а навпаки: на їх погляд всі філософські, суспільні та інші проблеми вирішуються через дослідження людини. В той часмий час вони практично відмовляються розглядати сутність людини – вона постає в їх концепціях такою, що постійно розвивається, не є завершеною, не визначуваною жодними дефініціями.

Аналітична філософія. Цей філософський напрям, по суті, пропонує змінити сам предмет філософії. Аналітична філософія – це філософія мови та значення понять. Її послідовники виходять з того, що жива мова багатозначна та контекстуальна. Попередні філософські проблеми, які вони називають *псевдопроблемами*, виникли через неадекватне розуміння одних і тих самих мотивів науки, їх значень.

Звідси – двобічна задача філософії: очищення попередньої науки від *псевдопроблем* за допомогою метода верифікації, тобто перевірки істинності на основі досвіду, або логічного доведення на ґрунті досвіду та створення несуперечливої однозначної метамови науки, що сприяла б синтезу наук.

Аналітична філософія складається з численної кількості шкіл та різних концепцій. У її витоків стояли науковці Дж. Мур та Б. Рассел; останній викладав основи математичної логіки. Проте щирим натхненником цієї школи став Л. Вітгенштайн, який, розглядаючи мову як соціальне явище, розробив основну проблематику аналітичної філософії. Мова і світ – центральні проблеми для філософії Л. Вітгенштайна. Логічна структура мови ідентична онтологічній структурі світу і тому мові віддзеркалює світ. Вся мова – є посний опис всього того, що є в світі, тобто всіх фактів. Отже як наслідок, він розумів філософію як критику мови: «Про що не можна говорити, про те слід мовчати», – така його думка з приводу останньої. Проблемою вдосконалення мови логічних символів займались представники Віденського гуртка Р. Карнап, О. Нейрайт, М. Шлік.

Фрейдизм і неофрейдизм. Фрейдизм як філософський аспікт виростає з психоаналізу – методу дослідження, запропонованого З.Фройдом для лікування психічних розладів (власне, істерії). Однак, цей метод вийшов далеко за межі медичного статусу. Пред усім цей аспікт вплинув на психологію, яка відтепер не могла не враховувати в своїх дослідженнях феномен несвідомого. В свою чергу, філософські концепції, що поставили в центр аналіз людини, не могли не враховувати її психіку та вплив несвідомого на всі сторони життєдіяльності. Так, виник новий філософський аспікт – фрейдизм. Основним його поняттям є несвідоме. Несвідоме – це витіснене з свідомості, неусвідомлюване, таке, що зберігається в підсвідомості, в опосередковано, поволі впливає на психіку та вчинки людини. Несвідоме виражається в різноманітних комплексах підсвідомості. За З. Фройдом, це пере усім лібідо – комплекс сексуального потягу. Риси цього сексуального потягу, що закладаються ще в дитинстві, людина проносить через все життя.

Ідеї несвідомого та психоаналізу лягли в основу численних напрямів неофрейдизму. Засновниками неофрейдизму стали К. Хорні, А. Кардінер, Г. Салліван, Е. Фромм. Починаючи свої роботи як ортодоксальні фрейдисти, вони поступово все більш включали в свої аналітичні побудови соціальну компоненту. Соціологізація психоаналізу дозволила їм перенести фрейдистські ідеї на суспільство і заперечити ряд обмежених положень теорії З.Фрейда.

Одним з основних напрямків, що вийшли з фрейдизму, стала аналітична психологія К. Г. Юнга. Юнг вважав ідею впливу сексуального потягу на людську поведінку в концепції З. Фрейда перебільшеною. Він не тільки заперечував різке протиставлення свідомого і несвідомого, але й вважав несвідоме корисним та творчим.

Юнга також цікавив соціальний аспект психоаналізу. Вважаючи можливим застосувати його до суспільства, К. Г. Юнг активно використовував для таких досліджень міфологію та антропологію. Він ввів у наукових оборот поняття колективного несвідомого, оснований на архетипах – несвідомих загальних уявлень, що впливають на соціальну поведінку великих мас людей. Введення поняття архетипу розширило можливості психоаналізу.

Психоаналітичні ідеї лягли в основу цілого ряду сучасних напрямків, серед яких можна назвати «Психологічну філософську антропологію» Л. Бінсвангера, «Екзистенційний психоаналіз» Ж. П. Сартра та Є. Фромма, «Психоаналітичну герменевтику» А. Лоренца та Ю. Хабермаса, «Структурний психоаналіз» К. Леві-Стросса та Ж. Лакана.

Феноменологія. Вчення про феномени, тобто смисли предметів і подій, що виникають, формуються в свідомості людини. Феноменологія протиставляє себе будь-якому емпіризму, виявляючи чисті сутності та логічні принципи в супереч йому, застосовуючи багатоступеневий метод феноменологічної редукції. Редукція буквально – це зведення вищого, складного до нижчого, простішого. Прсте в даному випадку – синонім максимально узагальненого, очищеного від випадкового розмаїття. За допомогою такого методу ми ніби повертаємось до самих речей у вигляді сфери свідомості, вільної від відношення до реальності, проте такої, що зберегла все багатство змісту.

По суті, феноменологія – це методологія та гносеологія. Її мета – побудувати науку про науку. Вона вирішує проблеми теорії пізнання – і тим самим проблеми об'єктивності істини. З точки зору феноменології, істини наук носять відносно-прикладний, прагматичний характер, філософія не повинна мати таких атрибутів, її задача – виявити чисті сутності. Вона являє собою сувору науку про феномени чистої свідомості.

В ході редукції залишається лише остання неподільна єдність свідомості – інтенційність, тобто спрямованість свідомості на предмет. Інтенційність – узагальнено-чиста структура свідомості, вільна від індивідуально-психологічних, соціальних та інших чинників. Що правда, вона постає лише як значення, що не володіє власним, самодостатнім статусом існування.

Феноменологія як методологія та гносеологія не тільки є самостійним напрямком філософствування, але й інтенсивно застосовується в інших філософських школах і концепціях. Власне, вона стала одним з джерел таких впливових напрямків ХХ століття як екзистенціалізм та герменевтика.

Екзистенціалізм. Назва напрямку походить від латинського *existentia* – існування. Це одне з найбільш розповсюджених сучасних філософських вчень. Екзистенціалізм виходить з

одиночності людського існування, яке характеризується комплексом негативних емоцій – тривогою, страхом, усвідомленням кінцевості буття. Як і в персоналізмі, виокремлюють два напрямки екзистенціалізму – релігійний та атеїстичний.

Єдина справжня дійність для екзистенціалістів – це буття людини, особистості. Виходячи зі свого існування, людина може по різному визначати себе. Вона змушена це робити, оскільки ніщо більше не визначає її життя. Все її життя залежить від її індивідуальної цілі, її вибору. Одна з основних категорій екзистенціалізму – свобода людини. Проте свобода ця вимушена, це тягар, на який людина приречена, оскільки її оточує чужий світ без сенсу.

Усвідомлення та прийняття цієї свободи, цього тягара визначають гідність, відповідальність та істинність людського існування. Вона живе поряд з іншими людьми в соціумі, спілкується з оточуючими, або підпорядковується або іпідпорядковує – проте вона завжди самотня в своїх почуттях. Людина може прийняти позицію іншого або орієнтуватись на суспільні цінності і загальні цілі. Проте в цьому випадку вона втрачає свободу, власну екзистенцію, саму себе як особистість, знімає з себе відповідальність – основний атрибут свободи екзистенції.

Проблеми гносеології в екзистенціалістів сполучені з його онтологією. Людина народжується в соціумі та обмежується його законами та повсякденністю існування. Вона відчуває неповноту самовираження, реалізації власних можливостей та прагне доповнити те, чого бракує. Це і є стимулом до пізнання. Проте пізнання у екзистенціалістів можливе тільки через почуття та самопізнання. В такій ситуації немає і не може бути об'єктивної істини: істин такаж кількість як і людей. Це змушує відмовитись від сучасної наукової раціональної пізнання та замінити його екзистенційним.

Екзистенціалізм видався співзвучним ХХ століттю – століттю страху перед ядерною катастрофою, глобальними проблемами, розчаруванням в шляху, обраному людством, який привів його на межу загибелі, століттю раціоналізму та усвідомленню людиною істин свого існування, чсто неприйнятних, століттю туги за тим іншим більш гармонійним життям і прагнення до нього.

Персоналізм. Філософський напрям, що визнає особистість первинною реальністю та вищою духовною цінністю. Існують живі

гілки персоналізму – релігійна та атеїстична. Оскільки релігійні персоналісти розглядають в якості верховної особистості Бога, то весь світ розуміється як прояв його творчої активності. Мета людини – єдність з вищою особистістю – Богом.

Доичними до персоналізму постають неомізм та тейярдизм.

Неомізм – головний напрям неосхоластики, що вбачає у вченні Ф. Аквінського (1225–1274) найдосконаліше вираження «вічної філософії»; неомізм різко протиставляє себе як матеріалізму, так і суб'єктивному ідеалізму; він претендує на універсалізм, на синтез віри і розуму, умогляду і емпірики, споглядальності та практицизму, індивідуалізму і соборності.

Неомізм один з найпоширеніших різновидів сучасного ідеалізму; офіційна філософія католицизму, сучасна версія томізму, який є християнською адаптацією філософії Аристотеля.

Неомізм також є сучасною філософською і педагогічною концепцією розвитку особистості, що вбачає призначення людини не в боротьбі за своє соціальне і духовне звільнення, а в прагненні наблизитися до божественної досконалості. Найбільш яскравими представниками є Е. Жільсон, Ж. Марітен.

Тейярдизм – напрям філософії, який пропонує поєднати наукову ідею еволюції з елементами модернізованої християнської містики; концепція тейярдизму – складна суміш наукових прогнозів, утопізму, абстрактного гуманізму, містицизму й традиційного теїзму. Засновником тейярдизму є П. Т. Шарден (1881–1955) – французький теолог і філософ, священник-єзуїт, один із засновників теорії ноосфери. Дотичною до персоналізму та тейярдизму є концепція ноосфери В. Вернадського.

Тож, ХХ ст. стало століттям величезних культурних змін і соціальних потрясінь: наукова революція на межі ХІХ–ХХ ст. (створення неklasичної науки з принципово новою картиною світу); дві світові війни, поява фашизму і численних тоталітарних режимів, технологічна та інформаційна революція, криза культури, поява глобальних проблем, зростання могутності державного апарату та інформаційно-пропагандистської машини, дегуманізація людини, її часткове нівелювання, перетворення на «придаток» суспільства і держави [7; 88].

Людство XX ст. опинилося в ситуації зламу усталених, «класичних» підвалин життя. Зазнали краху всі ті філософські доктрини класичної доби, що обіцяли відкриття абсолютних істин, торжество розуму і науки, перемогу «природного» доброго початку в людині, реальність «світлого майбутнього» для людства. Філософія XX ст. стала спробою пояснити процес руйнування соціальних та духовних структур західноєвропейського суспільства. Разом з тим, вона була покликана окреслити нову ситуацію, обґрунтувати принципи нового світорозуміння.

Філософські питання, які висунуло перед людством XX століття, – це своєрідні філософські антимонії або ряд антимоній, котрі пронизують усі виміри філософії як форми свідомості – онтологію, філософську антропологію, аксіологію, гносеологію, праксеологію та ін.

Сучасна філософія значно розширила спектр філософської тематики, в ній з'явилися нові проблеми, пов'язані з розвитком науки, техніки, з інформаційним вибухом, з появою глобальних проблем, а також нові аспекти проблем, що вважалися традиційними.

Суттєвими рисами філософії XX ст. є, по-перше, спеціалізація її шкіл і напрямів на вирішення різних проблем науки і людини; по-друге, зосередження зусиль на пошуках свого читача, «споживача» серед різних груп населення; по-третє, взаємозв'язок таких діалектичних пов'язаних тенденцій, як плюралізм (у значенні свободи філософського дослідження, розширення «ділянок» якісно різних філософських проблем) і монізм (як вибір певного, одного, онтологічного, гносеологічного чи іншого першопочатку), як вираз тенденції пошуку філософського синтезу вчень різних шкіл. Характерною рисою сучасної філософії стає відмова від надмірних амбіцій розуму, від віри у всевладність науки, від ідеї гарантованого соціального прогресу, тобто – перегляд традиції класичного раціоналізму. Якщо класичну філософію можна назвати філософією розуму і пізнання, то сучасна некласична філософія стає філософією людини і філософією мови.

Основними школами і напрямками у філософії XX ст. є позитивістський, антропологічний, релігійно-філософський, неопозитивістський, постпозитивістський, герменевтичний,

психоаналітичний, персоналістський, феноменологічний та інші. Які основні ідеї репрезентовані в цих напрямках, в чому позначився вплив на соціокультурне буття, світорозуміння і духовність людини XX ст., якою мірою вони підносять менталітет людства на новий щабель і в чому їх невдачі? Ці питання будуть знаходитися в центрі нашої уваги.

Проте, специфіка філософського знання новітньої доби є такою, що засвоїв змістом та специфічною організацією унеможливило розгляд в розрізі філософських шкіл, який був прийнятний та, більше того, доцільний для філософії класичної. В новітній філософії кожна постать філософа – це не вираження ідей певної школи у повній відповідності, ні, навпаки, це репрезентація глибинної персональності, що може бути вписана до меж того чи іншого напрямку умовна та вельми відносно.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає природа «класичного» й «некласичного» мислення?
2. Наведіть приклади «класичного» й «некласичного» з інших галузей людської діяльності.
3. В чому полягає природа раціонального способу мислення?
4. В яких історичних подіях треба шукати витoki «некласичного»?
5. Чим розуміння людини у Л.Фейєрбаха відрізнялося від класичного?
6. Що, за К.Марксом, є рушійною силою розвитку суспільства?
7. Що С.К'єркегор має на увазі під «екзистенцією»?
8. Що, згідно з А.Шопенгауєром, є началом усього буття?
9. Що має на увазі Ф.Ніцше, коли каже, що «Бог помер»?
10. В чому полягає значення думки Ф.Ніцше про «Над-людину»?
11. Зміна дискурсу філософських проблем.
12. Неокантіанство.
13. Герменевтика.
14. Філософська антропологія.
15. Аналітична філософія.
16. Фрейдизм і неофрейдизм.

17. Феноменологія.
18. Екзистенціалізм.
19. Персоналізм.

Основна література

1. Бичко І. Філософія. Підручник / І.Бичко. – К., 2006.
2. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. Підручн. / Кремень В. Г. – К. : Книга, 2005. – 528 с.
3. Петрушенко В. Історія світової філософії. Фундаментальні проблеми філософії. Навчальний посібник. – Львів: НУ «ЛП», 2002.
4. Причепій Є. М. Філософія: Підручн. / Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. – К. : Академвидав, 2009. – 592 с.
5. Ярошовець В. Історія філософії: Підручник / В. Ярошовець, І. Бичко та ін.; за ред. В. Ярошовця. – К. : Центр учбової літератури, 2010.

Додаткова література

1. Всемирная энциклопедия. Философия. XX век / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2002. – С.728.
2. Габермас Ю. Філософський дискурс модерну / Габермас Ю. – К., 2001.
3. Гюсле В. Практична філософія у сучасному світі: Пер. з нім./ Гюсле В. – К., 2003.
4. Зарубіжна філософія XX ст. (читанка) / Під ред. Волинка Г.І. – Кн. 1–6. – К. : Генеза, 1993.
5. Кьєркегор С. Блезнь к смерти / Кьєркегор С. – М. : Академический проект, 2012.
6. Кьєркегор С. Понятие страха / Кьєркегор С. – М. : Академический проект, 2012.
7. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Ніцше Ф. – К.: Основи, 2003.
8. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К. : Основи, 2003.

Навчальне видання

АРСЕНТЬЄВА Галина Олександрівна
 БОНДАРЕНКО Ольга Валеріївна
 БОНДАРЕВИЧ Ірина Миколаївна
 ВОЛОДІН Петро Володимирович
 ГОЛОВКО Любов Василівна
 ДЄВОЧКІНА Наталя Миколаївна
 ЄМЕЛЬЯНЕНКО Євгенія Олегівна
 ПОВЗЛО Олександр Миколайович
 ТАРАДАЙКО Сергій Миколайович

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ»

Комп'ютерний набір *Ємельяненко Є. О.*
 Верстання *Гринь Д. В.*

Оригінал-макет підготовлено
 в редакційно-видавничому відділі ЗНТУ

Підписано до друку 19.05.2015. Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 7,79
 Тираж 300 прим. Зам. № 527.

Запорізький національний технічний університет
 Україна, 69063, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 64
 Тел.: (061) 769–82–96, 220–12–14

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2394 від 27.12.2005.